أُبلحاد ناسي

ئیلحـــادناسی

نووسینی صالاح الدين أحمد

نەخشەسازی ناوەوە و بەرگ: زەردەشت کاوانی

ساڵی چاپ : یەکەم / ١٤٤٥ ك - ٢٠٢٣ ز

پێوانـــــە: ١٤ × ٢١

بێخوداناسی

Atheism

نووسینی

صلاح الدين أحمد

بەناوی خوای گەورەی بەخشندەی میهرەبان

ساڵی ٢٠١٩ کتێبی (ئیلحاد وەك خۆی) یم نووسی، دوای ئەوەی دووجار چاپکرا، بەپێویستم زانی پوختە و خولاسەکەی لەبەردەست و دیدی خوێنەراندا بێت، ئەم کتێبە دەروازە و گوشراوێکی زۆر باشە بۆ چوونە ناو پرس و باسوخواسەکانی ئیلحاد و ڕەهەندە جیاوازەکانی، هەر کەسێکیش بیەوێت زیاتر بچێتە ناو بابەتەکانەوە با بگەڕێتەوە بۆ کتێبی (ئیلحاد وەك خۆی) و دەیان کتێبی دیکە کە بە کوردی و عەرەبی و زمانەکانی دیکە نووسراون.

صلاح الدين أحمد

ڕانیـــــە

٢٠٢٣ /٨/٤

ئیلحــاد (ناباوەڕی)

پێناسەی ئیلحــاد (ناباوەڕی) (Atheism)

ئیلحاد وشەیەکی عەرەبییە، لە زمانی عەرەبیدا بە دوو واتا دێت:-

١ - لادان لە شتێك

٢ - مەیلدان بە شتێك

کەواتا ئیلحاد لە ڕووی زمانەوانییەوە واتا: لادانی هەر شتێك لە ڕێگای ڕاستی خۆی.[١]

بۆیە قورئانیش ئیلحادی بە هەمان واتا بەکارهێناوە کە دەفەرموێت: {وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}[٢].

واتە: «واز لەو کەسانە بێنن کە لادەدەن لەو ڕێگەیەی کە پێویستە لە سەری بن و لێی لانەدەن لەمەڕ ناوە پیرۆزەکانی خودا.»

هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا دەفەرموێت: {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ

---

(١) تهذيب اللغة، الأزهري (٢٤٤/٤)، ومعجم مقاييس اللغة (٢٣٦/٥).

(٢) الأعراف: ١٨٠.

سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُّذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ}[١]

ڕاقەکارانی قورئان کەوتوونەتە جیاوازییەوە لە ڕاڤەکردنی واتای ئەم ئایەتەدا، هەندێك فەرموویانە: هەر شتێك دەگرێتەوە کە نەهی لێ کرابێت. هەندێکی دیکە دەفەرموون: هاوبەش دانانە بۆ خودای گەورە. هەندێکی دیکە دەفەرموون: کوشتن و ستەم و زۆرداریيە. هەندێکی دیکە دەفەرموون: قۆرخکردنی خواردنە. بەڵام خاڵی هاوبەش و کۆکەرەوەی هەموویان بریتییە لە لادان لە ڕێی ڕاست و دروست، بەو شێوەیەی کە خودای گەورە دایناوە بۆ (البیت الحرام).

بەڵام واتا و مەفهومی ئیلحاد لە زمانە ئەورووپییەکاندا لە وشەیەکی یۆنانی وەرگیراوە کە لە دوو بەش پێکدێت، یەکەمیان واتا: «نەفی کردن» دووەمیان واتا: «خودا»، کەواتە ماناکەی دەبێتە: «نەفی کردنی خودا».

بەڵام لە ڕووی زاراوەوە قسەی زۆر و پێناسەی زۆر کراوە بۆ ئیلحاد، ئەفلاتوون یەکێك بووە لەوانەی کە هەوڵیداوە ئەو مانا و واتایانەی بۆ وشەی ئیلحاد بەکاردێت کۆبکاتەوە، بۆیە دەڵێت: ئیلحاد لە ژینگەی یۆنانیدا بە سێ مانا دێت:

١ - نکوولّی (ئینکاری)کردن لە هەبوونی خودا، یان خوداکان

---

(١) الحج: ٢٥.

٢ - نکوولّیکردن لە گرنگیدانی خودایی یان خوداکان بە گەردوون. واتە: خودای گەورە گەردوونی دروستکردووە و وازی لێ هێناوە.

٣- بڕوابوون بەوەی، کە دەتوانرێت خـــوداکان ڕازیبکرێن بە قوربانیکردن و بانگکردن و داواکردن لێیان.[١]

بەڵام ئیلحاد لە فیکر و ئەدەبیاتی ئیسلامیدا بە فرەوانتر بەکارهێنراوە، بە ڕەچاوکردنی مانا زمانەوانییەکەی کە بە واتای «لادان» دەهات، بۆیە لە فیکری ئیسلامیدا بە واتای لادانی گەورە و زەق بەکارهاتووە، جا ئەو لادانە بڕوانەبوون بێت بە خودا یان بە پێغەمبەرایەتی یان نەفیکردنی سیفەتەکانی خودای گەورە.

لە بەناوبانگترین ئەو کەسایەتیانەی کە بە ناباوەڕ وەسف کراون «ئەحمەد کوڕی یەحیای کوڕی ڕاوەندی»[٢]یە، لەگەڵ ئەوەی ئەو نکوولّی لە بوونی خودا نەکردووە، بەڵام نکوولّی لە پێغەمبەرایەتی کردووە و ڕەخنەی لێ گرتووە، هەروەها گاڵتەی بە

---

(١) الفکر الديني عند اليونان، عصمت نصار (١٤٠)، وموسوعة الفلسفة، عبدالرحمن بدوي (٢١٩/١).

(٢) یەکێك لە شیعرە هەرە بەهێزەکانی ڕاوەندی ئەم شیعرەیە کە مەفهوومێکی هەڵەی لە تەقسیماتی خوا بۆ دروست بوو بوو دەیپرسی بۆچی زۆر کەسی نەزان پارەدارن و زۆر کەسی زانا و ئاقڵ بێپارە و بەدبەختن:

کم عاقل عاقل اعیت مذاهبه*** وجاهل جاهل تلقاه مرزوقا

هذا الذی ترك الاوهام حائرة *** وصیر العالم النحریر زندیقا

دینەکان کردووە و باوەڕی پێیان نەبووە. هەروەها «موحەممەدی کوڕی زەکەریای ڕازی» دیارە ئەویش بە بێباوەڕ وەسفکراوە، بەڵام نکوولّی لە بوونی خودا نەکردووە، بۆیە پەرتووکێکی هەیە بە ناوی «بەندە خودایەکی حەکیمی هەیە»، بەڵکوو ئەویش تەنها نکوولّی لە پێغەمبەرایەتی کردووە.(١)

ئەگەر بڕوانینە فەرهەنگ و پەرتووکە فەلسەفییەکان، دەبینین هەموویان پێناسەی ناباوەڕی دەکەن بە: «ئینکاریکردن و نکوولّیکردن لە بوونی خودا.»

کەواتە دەتوانین بڵێین ناباوەڕی لە ڕووی زمانەوانییەوە واتا: لادان لە شتێکدا و مەیلکردن بە لای شتێکدا.

لە بەکارهێنانی قورئانیدا بە واتای: نکوولّیکردن لە ڕاستییەك لە ڕاستییەکانی شەرع، وەکوو بوونی خودای گەورە یان سیفەتەکانی یان موحکەمێك لە موحکەمەکانی شەرع.

ناباوەڕی لە زاراوەی گشتی ئەمڕۆدا ماناکەی بریتییە لە: نکوولّیکردن لە بوونی خودا و دروستکار و پەروەردگار.(٢)

---

(١) سير أعلام النبلاء، الذهبي (١٤/ ٥٩-٦٥)، وإخبار العلماء بأخبار الحكماء، القفطي (٢٠٧)، وسير أعلام النبلاء، الذهبي (١٤/ ٣٥٤).

(٢) معجم لالاند للفلسفه (١/١٠٧)، ومعجم أكسفور للفلسفه (١/٩٠)، والمعجم الفلسفي، مجمع اللغة العربية بالقاهرة (٢٠)، والمعجم الفلسفي، جميل صلبيا (١/١١٩).

بەڵام هەر ئەو واتایەی نییە، بەڵکو کۆمەڵێك میتۆد و مانای جیاواز لەخۆ دەگرێت، کە لەمەودوا بە ڕوونی باسی دەکەین.

مـێژووی ئیلحـــاد (ناباوەڕی)

کاتێك لە زۆربەی سەرچاوە مێژووییەکان دەگەڕێیت بۆ یەکەم بێباوەڕ، چاوت بە ناوی «دایاگۆڕاسی مێلۆس» (Diagoras of Melos) دەکەوێت کە فەیلەسووف و سۆفیستێکی سەدەی پێنجەمی پێش زایینە کە خەڵکی «مێلۆس»ی یۆنان بوو، هەرچەندە ئەو هیچ شتێکی لەسەر خۆی نەنووسیوە، بەڵام سەرگوزەشتەی بێباوەڕییەکەی وا دەردەخەن کە کەسێکی باوەڕبەخۆ بوو و بێزار و زۆر ناسراو بووە، نهێنییەکانی ڕێوەڕەسمی ئێلیوسینیانی[١] بۆ هەمووان ئاشکرا دەکرد و وەك شتێکی ئاسایی نیشانیدەدا.

وا دیارە ئاشکراکردنی نهێنییەکانی ڕێوڕەسم و نەریتە پیرۆزەکانی بۆ مەبەستێکی دیاریکراو کردووە تاوەکوو هاوسەردەمانی بەهۆش بهێنێتەوە. یەکێك لە بەناوبانگترین چیرۆکەکانی بریتییە لەوەی کە هاوڕێیەکی پێی دەڵێت: وا بیردەکەیتەوە کە خوداکان گرنگی بە مرۆڤەکان نادەن لەم وێنانەدا نابینی کە چۆن چەندان خەڵك بە پاڕانەوە لە خودا لە تووڕەیی زریانی دەریاکاندا ڕزگاریان دەبێت و بەرەو بەندەرێکی سەلامەتیان دەبات، دایاگۆڕاس وەڵامی دەداتەوە

---

(١) Eleusinian Mysteries کۆمەڵە نهێنییەکی پیرۆزی ئایینی ئەو کاتە بوون.

و دەڵێت: بەڵێ ڕاستە بەڵام ئەی چی دەربارەی ئەو کەسانەی کە کەشتییەکانیان نووقمبووە و لە شەپۆلەکاندان تیاچوونە.[١]

هەر لە دەوروبەری ساڵانی ٤١٥ی پێش زایین بوو کە شاعیر «دایاگۆڕاسی مێلۆس» بە تۆمەتی ناباوەڕی تۆمەتبار کرا کە پێشتر ڕایگەیاندبوو نەبوونی سزا بۆ جەور و ستەم سەلمێنەری ئەوەیە کە هیچ خودایەك نییە[٢]، جەور و ستەم وەك سەربڕین و قەسابخانەی میلۆسییەکان بە دەستی ئەسینایییەکان لە ساڵی ٤١٦ پێش زایین.

ئەسینایییەکان بەم قسەیە هەڵچوون و بە شتێکی کەسی و سیاسیان لێکدایەوە زیاتر لەوەی شتێکی ئایینی بێت، بۆیە دادگای ئەسینا لە ٤١٦ی پێش زایین سزای قورسی دانا بۆ بێباوەڕەکان و ئەوانەی کە سووکایەتییان بە نهێنییەکانی «ئێلیوسینیان» کردووە کە لە تۆمەتی ئەم سووکایەتییە «ئەلسیبایتیس» و ئەوانی دیکە تێوەگلابوون، «دایاگۆڕاسی مێلۆس» هەر لەم تۆمەتەوە گلابوو، بەڵکوو هی ئەو زیاتریش بوو کە بە تۆمەتی سووتاندنی داری

---

(١) Jennifer Hecht، Doubt: A History: The Great Doubters and Their Legacy of Innovation، لە ساڵی ٢٠١٠ لە Harper Collins، بڵاوکراوەتەوە، لاپەڕە ٩.

(٢) - دیارە مەبەست لێی دەستەواژەی کێشەی شەڕە کە بۆچی مرۆڤەکان تووشی ناخۆشی و سەختی دەبن و هەندێك جار ژیانیان لێ تاڵ دەبێت و ئاژاوە و بەربەختی وماڵوێرانی بەسەریاندا دێت.

پەیکەری هێرقل[١] بۆ لێنانی شێلم دەستگیرکرابوو، دواتریش وا دەردەکەوێت دایاگۆڕاس توانیویەتی ڕابکات.[٢]

ڕەنگە جیا لە «دایاگۆڕاسی مێلۆس» ئەوەش ڕەوابێت کە بوترێت یەکەم بێباوەڕ لە هیندستان بووە چونکە بەشێك لە مێژووناسان وای لێك دەدەنەوە کە یەکەم بێباوەڕی مێژووی مرۆڤایەتی کەسێك بووە بە ناوی «سومیخا» کە تەنانەت پێش «تالیسیش» بووە، دەوترێتیش «سومیخا» کەسایەتی نییە، بەڵکوو قوتابخانەیەکی ناباوەڕی بوون و بڕوایان بە خودا نەبووە، جیا لەوەش «ئەپیکۆر» (Epicurus) یەکەم فەیلەسووفە بەڕوونی دژایەتی خودا دەکات و ئارگومێنتی لە دژ دێنێتەوە.

بەڵام بە شێوەیەکی گشتی توێژەران کۆك نین و ناتوانین مێژوویەکی دیاریکراو بۆ ناباوەڕی (ناباوەڕی بە واتای ئینکاریکردن لەبوونی خودا، نەوەك لادان لەڕێی ڕاست) دیاری بکەین و بڵێین: ئەم ساڵە یاخود ئەم سەردەم و کات و ساتە بە

---

(١) Hercules کوڕی خوداوەند زووسە کە خۆشی یەکێکە لە خوداوەندەکانی یۆنان

(٢) John Mackinnon Robertson، A history of freethought، ancient and modern، to the period of the French revolution، لە ساڵی ١٩٣٦لە Watts & Company، بڵاوکراوەتەوە لاپەڕە: ١٧٣ (١ Volume)

سەرەتای سەرهەڵدانی ناباوەڕی دادەنرێت، ئەوەش لەبەر نەبوونی کۆدەنگی لەسەری.

ئەوەی کە ڕوونە و نکۆڵی تیایدا ناکرێت ئەوەیە کە لە سەدەی حەڤدەهەم لە ئەورووپا بەئاشکرا بانگەشە بۆ ناباوەڕی دەکرا و ناباوەڕان چوست و چالاك بووبوون و هەوڵ و سیمینار و کۆڕ و کۆبوونەوەیان دەکرد.

بەڵام لە مێژوودا باوەڕداری سەنتەر بووە، تا ناباوەڕی چونکە:

١- مروڤ لە بنچینەدا لەسەر زگماك و خوداپرسك (فیترەت) دروستکراوە، هەر وەکو پێغەمبەر (درووددی خوای لەسەر بێت) دەفەرموویت: «ما من مولود إلا یولد علی الفطرة فأبواه یهودانه أو ینصرانه أو یمجسانه»[1]، واتا: «هەموو مرۆڤێك لەسەر فیترەتی پاك و ڕاستەقینە دروستدەکرێت و لەدایك دەبێت، بەڵام دەوروبەر و دایك و باوك لەسەر ئەم فیترەتە لای دەدەن و دەیکەنە جوو و نەصرانی و مەجووسی.» پاشان لەگەڵ هەڵکشانی تەمەنیدا، مرۆڤ لە دەسەڵاتی خودا تێدەگات ئەگەر هەر لە تەنهاییشدا بێت و ئاراستەش نەکرێت بەرەو لای خوداناسی، بەڵگە و توێژینەوەکانیش لەسەر ئەم باسە زۆر و زەبەندەن.

لێرەشەوە بەشێك لە زانایانی دەروونناسی دەڵێن: چوار شت لە مرۆڤدا زگماك و خوداپرسك و فیترین و لەگەڵ سروشتی مرۆڤدان

---

(١) متفق علیه: البخاری ١٢٩٢، ومسلم: ٦٩٢٦

که بریتین له: زانستخوازی، جوانیخوازی، چاکەخوازی، خوداپەرستی.

٢- مێژوونووسان هاوڕان لەسەر ئەوەی کە دینداری و خوداناسی ئەسڵن و مێژوویان لەگەڵ مێژووی مرۆڤ و مرۆڤایەتیدایە، بۆ نموونە قسەیەکی بەناوبانگی مێژوونووسی گەورەی یۆنانی «پلۆتارك» هەیە دەڵێت: «زۆر شارمان لە مێژوودا بینیوە بەبێ قەڵا، شوورە، کۆشك و تەلار و قوتابخانە، بەڵام هەرگیز شارێکمان نەدیوە بەبێ پەرستگا.»

هەروەها فەیلەسووفی فەڕەنسی «هێنری برگسۆن» دەڵێت: «کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دوور لە زانست و هونەر و فەلسەفە ژیانیان بەسەربردووە، بەڵام هەرگیز هیچ کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی نەبووە دوور لە ئایین ژیانیان بەسەربردبێت.»[١]

٣- فەیلەسووفە بەناوبانگەکان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بڕوایان بە بوونی خودا هەبووە، بۆ نموونە: سوقڕات، ئەفلاتوون، ئەرستۆ، ڤۆلتێر، فاڕابی.[٢]

٤- مێژوونووسی گەورە «ویل دیۆرانت» لە پەرتووکی (قصة الحضارة)دا دەڵێت: «هەتا ئێستاشی لەگەڵدا بێت ئەو بیروباوەڕە

---

(١) الدين، بحوث ممهد لدراسة تاريخ الأديان، عبدالله دراز، (٨٣)

(٢) االإسلام يتصدى للغرب الملحد، الدكتور محمد نبيل النشواني (١١).

کۆنە ڕاست و دروستە کە دەڵێت: «ئایین دیاردەیەکە کە هەموو مرۆڤایەتی گرتووەتەوە»، واتە: خوداناسی شتێکی گشتی بووە، ئیلحاد ئەگەر هەبووبێتیش شتێکی تاکەکەسی بووە و نەبووە بە دیاردە و خاوەن قوتابخانە و کۆمەڵە و مەزهەب.

ناوی بەناوبانگترین فەیلەسووف و زاناکان لە کۆن و نوێدا کە بێباوەڕ بوون:

دیمۆکریتس، ئەپیکۆر، تۆماس هۆبز، دایڤد هیوم، شۆپنهاوەر، کارڵ مارکس، فیورباخ، نیچە، سپنسەر، بێرتراند ڕاسل، ستیڤن هاوکینگ، ڕیچارد داوکینز، کریستۆڤەر هیچنز، لۆڕانس کراوس، سام هاریس، دانییل دێنیت.[١]

«کارڵ مارکس» (١٨١٨ - ١٨٨٣) پێی وایە، کە «دیموکریتس» یەکەم ئەقڵی مەوسوعی بووە لەنێو یۆنانییەکاندا، هەروەها «لینین» (١٨٧٠ - ١٩٢٤) دەڵێت: ««دیموکریتس» جوانترین بانگەوازکاری ماددیەت (ماتریالیزم) بووە لە جیهانی کۆندا.»[٢]

لە دوای ئەو، لە سەدەی چوارەمی پێش زایینیدا (٣٤١ - ٢٧٠ پ.ز) فەیلەسووفی یۆنانی «ئەپیکۆر» دامەزێنەری «قوتابخانەی

---

(١) ئیلحاد وەك خۆی، صلاح الدین أحمد، ل ١١ _ ١٥.

(٢) وهم الإلحاد، أ. د. عمرو شریف (٣).

ئەپیکۆری» بە دووەم فەیلەسووفی بێباوەڕ دادەنرێت،[١] کۆمەڵێك پرسیاری گوماناوی دەربارەی خودا و شەڕ و خراپە وروژاندووە، بۆ نموونە دەیگوت:

• ئەگەر خودا دەیەوێت ڕێگری لە شەڕ بکات، بەڵام لە توانایدا نییە؟ کە وا بێت توانای بەسەر هەموو شتێکدا نییە.

• ئەگەر دەتوانێت ڕێگری لە شەڕ بکات، بەڵام نایەوێت؟ کە وا بێت شەڕانییە و خودایەکی چاك نییە.

• ئەگەر دەتوانێت و دەشیەوێت ڕێگری لە شەڕ بکات؟ بەڵام ئاگای لە شەڕەکان نییە، ئەوە خودایەکی بێئاگا و نازانیارە.

• کە وا بێت ئەی شەڕ لە کوێوە هاتووە؟

• ئەگەر خودا نایەوێت و ناشتوانێت ڕێگری لە شەڕ بکات و ئاگای لە شەڕەکانیش نییە؟ کە وا بێت بۆچی قسە لەسەر خودایەکی وەها بێدەسەڵات بکەین؟

لە دوای سەردەمی یۆنانییەکان، سەردەمی ڕۆمانییەکان دێت. دیارە لەو سەردەمەشدا ناباوەڕی بە مانای ئینکاری بوونی خودا نەبووە، بەڵکوو ئەوەی کە بووە، خودای خێر و خودای شەڕ یان خودای ئاسمان و خودای زەوی بوون، دواتر لە مێژووی

---

(١) كواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (٤٤٣).

شارستانییەتی عەرەبیدا ئەوەی کە هەبووە ئینکاریکردنی ڕۆژی دوایی و چەند چەمکێکی جیاواز بووە نەوەك ئینکاریکردن لە بوونی خودا.

هەروەك قورئان باسی کردووە: {وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ(٢٤) وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَّا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (٢٥) قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} [الجاثية: ٢٤ – ٢٦]

دیارە کە ئەمانە بە (الدهريين) دەهرییەکان ناسراون.

بەڵام دواتر کە ئیسلام هات بەتەواوەتی بیری ناباوەڕی هەرەسی هێنا، ئەوەی کە باسیش دەکرێت دەربارەی «ئەبوبەکری ڕازی و ئیبن ڕاوەندی و... هتد» ئەوانە هیچیان ئینکاری بوونی خودایان نەکردووە، بەڵکوو ڕەخنەیان لە پێغەمبەرایەتی و چەند حوکم و چەمکێکی نێو ئایینی ئیسلام گرتووە.(١)

کەواتا ئەوەی کە هەبووە لە مێژووی نوێدا، زۆرینەی مێژوونووسان پێیان وایە دەگەڕێتەوە بۆ شۆڕشی فەڕەنسی لە

---

(١) سير أعلام النبلاء، الذهبي (١٤/ ٥٩-٦٥)، وإخبار العلماء بأخبار الحكماء، القفطي (٢٠٧)، وسير أعلام النبلاء، الذهبي (١٤/ ٣٥٤).

ساڵی (١٧٨٩ز)، دواتریش لە کاتی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە ساڵی (١٩١٧ز) ڕووسیا زیاتر پەرەی سەند، هەروەها شتێکی زانراوە کە ئەم قۆناغە قۆناغێکی تا بڵێی ناتەندروست بوو، کڵێسا دەستی خستبووە نێو هەموو کایەکانی ژیان، ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و زانستی و سەربازی، هەروەها کڵێسا و پیاوانی ئایینی بەتەواوی دژی خەڵك و چینی هەژار و فەیلەسووف و زاناکان بوون و هەموویانیان چەوساندبوونەوە و ڕێگەیان بە هیچ بەرەوپێشچوونێکی زانستی و فیکری و فەلسەفی نەدەدا، بۆیە دەبینین لەو سەردەمەوە چەندان فەیلەسووفی بێباوەڕ پەیدا بوون، وەك: «نیتچە، کارل مارکس... هتد» دوایی خەڵکیش پشتگیری کردن و شوێنیان کەوتن.

دەتوانین بڵێین: لە کۆتاییەکانی سەدەی (١٧) تاوەکوو سەدەی (١٩) ناباوەڕی لە ئەورووپا بەتەواوەتی پەرەی سەند و گەشەی کرد، بوو بە خاوەنی چەندان قوتابخانەی فیکری، فەلسەفی، زانستی، دەروونی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی، کە بە هەموو شێوەیەك ئینکارییان لە بوونی خودا دەکرد، بۆ ئەمەش زۆر سوودیان لە ڕۆڵی خراپی کەنیسە و پیاوانی ئایینی مەسیحی و خورافیاتی نێو ئینجیل و پەرتووکە ئایینییەکان بینی.

سەبارەت بە مێژووی ئیلحاد لە جیهانی ئیسلامی و لە مێژووی نوێدا، دەگەڕێتەوە بۆ دوای چارەکی یەکەمی سەدەی (١٩) کاتێك جیهانی ئیسلامی بەتەواوی بە ڕووی ڕۆژئاوادا کرایەوە

و داگیرکاری ئینگلیز و دەستکاری کردنی جیناتی مامەڵەی کەلتووری و ڕەوشتییانەی کۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتییەکان کەوتە سەر سکەی جێبەجێ کردن و دوای جێهێشتنی وڵاتیش وازیان لە خێروبێر و لە هەوڵدان بۆ لەقاندنی بنچینە کلتوری و ئایینی و ڕەوشتییەکانی نێو کۆمەڵگە هەر نەهێنا.

ئەوەش بڵێین کە ژمارەیەکی زۆر قوتابی ڕوویانکردە ئەورووپا بۆ خوێندن، پاشان بەهۆی ڕوانین لە شکستی کۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتییەکان و بەزیووی ناخی خۆیان و تەواونەبوونی ئەزموون و زانیاری لەمەڕ شارستانییەتەکان، کەوتنە ژێر کاریگەری فیکر و فەلسەفەی ناباوەڕییەوە، دواتر کە دەگەڕانەوە بۆ وڵاتەکانی خۆیان و لەژێر ناوی کرانەوە و ئەقڵانییەت و پێشکەوتن و پەرەپێداندا، سەرەتا ڕاستەوخۆ بانگەشەی ناباوەڕییان نەدەکرد، چونکە دەیانزانی کە فیکرێکی نامۆیە بە کۆمەڵگەکانیان، بەڵکوو لە ڕێگەی ئەم بانگەشانەوە پەرەیان پێدەدا.

وڵاتانی تورکیا و میسڕ دوو نموونەی زۆر زەقن کە بە ڕێژەیەکی بەرچاو ناباوەڕی تێیاندا گەشەی کرد و چەندان بیرمەند و پشتیوان و دامەزراوە و پەرتووك و نووسین و بڵاوکراوەیان هەبوو. دواتریش هەتا ئێستاشی لەگەڵدابێت، ناباوەڕی بوونی هەیە و بانگەشەکار و پشتیوانی خۆی هەیە، کە زیاتر لە ڕێگەی ئینتەرنێت و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانەوە فیکری خۆیان بڵاودەکەنەوە.

زۆرێك لە توێژەران پێیان وایە کە سەردەمی زێڕینی ئیلحاد کۆتایی پێهاتووە کە لە سەدەی حەڤدە دەستی پێ کرد و لە ساڵی (١٩٩١ز) بە داڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت کۆتایی پێ هات. هەر بۆیە لە یاسای زۆربەی زۆری وڵاتانی جیهان، ئایین لە دەستوور و ئاڵا و دروشمدا جێگیرکراوە و بە تەواوی ڕێزلێگیراوە.

بەڵام ئەوەی لە دوای ساڵی دوو هەزارەوە هەیە و دەیەوێت خۆی بسەپێنێت و خۆی جێگیر بکات، ئیلحادی زانستی و ڕۆحییە کە بە ناوی فیزیك و مەعنەویەت... قسە دەکات، بەڵام لە هەمان کاتیشدا زانست لەگەڵی نییە، ئەوەی کە هەیە قسەکردنە بە ناوی زانست و بانگەشەکردن و چەواشەکارییە و بەس.

بۆیە دەتوانین مێژووی ناباوەڕی بەم شێوەیە پۆلێن بکەین:

١- سەردەمی پێش یۆنان

٢- سەردەمی یۆنان

٣- سەردەمی سەدەی ناوەڕاست (مەسیحی)

٤- سەردەمی سەدەی ناوەڕاست (ئیسلام)

٥- سەردەمی نوێ و ڕێنساس و شۆڕشی فەڕەنسی

٦- سەردەمی یەکێتی سۆڤیەت

٧- سەردەمی داڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت

٨- سەردەمی نوێ و بەزانستیکردنی ناباوەڕی

خودا پانتاییەکی گەورەی لە فکر و فەلسەفەی مرۆڤایەتی داگیر کردووە، هەر لە سەرەتاوە تێڕوانینەکان جیاواز بوون بەرامبەری، بەشێوەیەك پرسیارگەلێکی یەکجار زۆر لە بەرامبەریدا هاتوونە کایەوە، بۆ نموونە: ئایا خودا وەك بوونێکی سەربەخۆ بوونی هەیە؟ کە بوونی هەیە چۆنە؟ ناو و سیفەت و کردارەکانی چۆنن؟ پەیوەندی بە بوون و مرۆڤ و گەردوونەوە هەیە یان نا؟ کە پەیوەندی هەیە پەیوەندییەکە چۆنە؟ ڕاستەوخۆیە یان ناڕاستەخۆ؟ خودا سەرەتای هەیە یان نا؟ ئەزەلییە؟ هەر دەمێنێت یان نا؟ ئەبەدییە؟ ئەمانە و چەندان پرسیاری دیکە درووستبوون و درووستدەبن لە بەرامبەر خودادا، ئێمە لەم نووسین و توێژینەوە کورت و گوشراوەدا هەوڵدەدەین وەڵامی هەندێك لەم پرسیارانە بدەینەوە لە تێڕوانینی هەندێ لە بیرمەندان و فەیلەسوفاندا، واتە چەند نموونەیەکیان لێ وەردەگرین.

هەڵوێستەکان بەرامبەر بوونی خودا

خودا پانتاییەکی گەورەی لە فکر و فەلسەفەی مرۆڤایەتی داگیر کردووە، هەر لە سەرەتاوە تێڕوانینەکان جیاواز بوون بەرامبەری، بەشێوەیەك پرسیارگەلێکی یەکجار زۆر لە بەرامبەریدا هاتوونەکایەوە، بۆ نموونە: ئایا خودا وەك بوونێکی سەربەخۆ بوونی هەیە؟ کە بوونی هەیە چۆنە؟ ناو و سیفەت و کردارەکانی چۆنن؟ پەیوەندی بە بوون و مرۆڤ و گەردوونەوە هەیە یان نا؟ کە پەیوەندی هەیە پەیوەندییەکە چۆنە؟ ڕاستەوخۆیە یان ناڕاستەخۆ؟ خودا سەرەتای هەیە یان نا؟ ئەزەلییە؟ هەر دەمێنێت یان نا؟ ئەبەدییە؟ ئەمانە و چەندان پرسیاری دیکە دروستبوون و دروستدەبن لە بەرامبەر خودادا.

باسی خودا و بەتایبەت بوونی (وجود) ی خودا، یەکێکە لە بابەتە هەرە گەرمەکانی فەلسەفەی بوون (وجود)، هەر لە کۆنەوە تاوەکو ئەمڕۆ، هەڵوێستەکانیش لە بەرامبەریدا جیاوازن، دەتوانین دابەشیان بکەین بۆ (٨) ڕێباز و مەزهەب[١]

١- الألوهية ٢- الربوبية ٣- الإلحاد ٤- اللاأدرية ٥- الشيئية ٦- اللاأكتراثية ٧- وحدة الوجود ٨- السوفسطائية

---

(١) براهين وجود الله، سامي عامري، ل (٥٧) و دواتر، ميليشيا الإلحاد (مدخل لفهم الإلحاد الجديد) - عبدالله بن صالح العجيري، ل (٧٠).

خودایی (الألوهی) (Theism)

باوەڕدارانی ئەم ڕێبازە باوەڕیان وایە خودا بریتییە لە زاتێکی تەواو کە هەموو سیفەتێکی تەواوی هەیە، ئەم زاتە (خودایە) پەیام و پەیامبەری ناردووە، هەروەها بڕوایان بە ڕۆژی دوایی هەیە، کەواتە دەتوانین بڵێین: مەزهەبی ئولوهی بڕوای بە چوار شتی سەرەکی هەیە:

١- بڕوابوون بە خودا، وەك دروستکاری گەردوون و بەڕێوەبەری گەردوون

٢- بڕوابوون بە پەیام و وەحی و پەرتووکی ئاسمانی

٣- بڕوابوون بە پێغەمبەرێك کە لە لایەن خوداوە نێردراوە بۆ مرۆڤایەتی.

٤- بڕوابوون بە زیندووبوونەوە و ڕۆژی دوایی

دیارە ئەوانە بریتیین لە شوێنکەوتوانی ئایینە ئاسمانییەکان، وەك (ئیسلام و مەسیحییەت و جوولەکە).

ڕوبوبییەکان (الربوبیة) (Deism)

ئەم ڕێبازە (مەزهەبە) بڕوای بە زاتێکە کە بریتییە لە خودا، کە ئەم گەردوونەی دروستکردووە و ئەندازەی گرتووە و ڕێکی خستووە و خستویەتییە سەر سیستەمێکی ڕێك بە شێوەیەك کە

پێویستی بە ئاڕاستەکردن و ڕێنموونیکردن نەبێت، وەکوو کاتژمێر، کە دروستدەکرێ پاشان خاوەنەکەی لێی دەگەڕێ ئەویش بەپێی ئەو سیستەمەی کە تێیدایە کاردەکات بەبێ ئەوەی پێویستی بە ئاڕاستەکردن بێت.

جیاوازی ئولوهی و ڕوبوبی:

١- ئولوهی بڕوای بە وەحی خودایی و پەرتووکی ئاسمانی هەیە، بەڵام کەسی ڕوبوبی بڕوای بە پەیامی خودایی و وەحی و پەرتووکی ئاسمانی نییە، بەڵکوو ئەوان بڕوایان بە وەحی گشتی (الوحي العام) هەیە، کە بریتییە لە ڕاستییەکانی ئەقڵ و ئاماژە گەردوونییەکان، واتە سەرچاوەی زانیاری لای ئەوان بریتییە لە ئەقڵ و زانست، لەو دەرهاویشتەی کە لە گەردوون و ژیانەوە دەستمان دەکەوێت، بۆیە ئەوان پێیان وایە کە ئەوە ئەقڵ و زانستن خۆشبەختی و کامەرانی بە مرۆڤ و مرۆڤایەتی دەدەن، نەوەك وەحی و پەیامی خودایی.

٢- ئولوهی بڕوای بە پێغەمبەری نێردراو هەیە کە لە لایەن خوداوە نێردراوە، بەڵام کەسی ڕوبوبی بە هیچ شێوەیەك بڕوای بە پێغەمبەر و پێغەمبەرایەتی نییە، واتە: بڕوایان بەوە نییە کە خودا پەیوەندی هەبێت لەگەڵ یەکێك لە مرۆڤەکان، هەر بۆیەش بڕوایان بە موعجیزە و هەموو ئەو بەڵگانەی دیکەش نییە کە پێغەمبەران لەگەڵ خۆیان هێناویانە.

٣- ئولوهی خاوەن ئایینە، بەڵام ڕوبوبی هیچ ئایینێکی نییە، پێیانوایە ئایین هی خەڵکی ساویلکە و نەزانە و لە بێدەسەڵاتی و بێزانستی خەڵکانی سەردەمی کۆن سەرچاوەی گرتووە، دەشڵێن: ئایین تەنها ئامڕازێکە بۆ جووڵاندنی عەطف و سۆزی خەڵك و ڕاکێشانیان بۆ دەسکەوتی دنیایی و ماددی.

٤- ئولوهی بڕوای بە ڕۆژی دوایی و زیندووبوونەوە و لێپرسینەوەی دواڕۆژ هەیە، بەڵام زۆرێك لە ڕوبوبییەکان بڕوایان بەڕۆژی دوایی و زیندووبوونەوە نییە.

بێباوەڕی (الالحاد) (Atheism)

ئەم ڕێبازە (مەزهەبە) باوەڕی بە هیچ خودا و بەدیهێنەر و دروستکارێك نییە کە ئەم گەردوونەی لە نەبوونەوە دروستکردبێت وەك باوەڕداران باوەڕیان وابوو، ناباوەڕانی کۆن پێیانوابوو ماددە ئەزەلی و هەر هەبووە و پێویستی بە هێزێکی دەرەکی نییە بۆئەوەی بیهێننە بوون، بەڵام لە دوای تەکانی دووەمی فیزیا و هاتنە کایەی فیزیای سەردەمی دوای ئەنیشتاین ئەم بیروڕایە لە گۆڕنرا و سیناریۆی جیاوازیان بۆ بیروبۆچونەکانیان داهێنا، هەتا بە زمانی حاڵ نکوولی لە هەبوونی خودا بکەن و واز لە باوەڕی تەقلیدی کۆنی خوداباوەڕی بهێنن، کە لە سیناریۆ هەرە بەهێزەکان بۆ گەردوون فرەگەردوونییە و ڕەگەکەی بە سودفە و ڕێکەوت پاڵپشتی دەکرێت، سیناریۆی هەبوونی ژیانیش پەرەسەندنە کە

ڕەگەکەی سازش کردن و خۆگونجاندنیانە لەگەڵ دەروبەر (البقاء لمن أنسب و أصلح).

بۆیە ئەوان باوەڕیان وا نییە کە کەسێك سەرپەرشتی گەردوون بکات و بەڕێوەیبەرێت یان پەیام و وەحی و پێغەمبەر و ئایین بنێرێت یان زیندووبوونەوە هەبێت، ئەوان هەموو ئەمانە ڕەتدەکەنەوە و بەتەواوی دژی دەوەستنەوە[١].

نازانمگەرایی (اللاأدرية) (Agnosticism)

نازانمگەرا (لاأدری) کەسێکە کە بڕوای وایە ناتوانێت دان بە بوونی خودا دابنێت، هەروەها ناشتوانێ نەفی بکات، لەبەرئەوەی کەسی نازانمگەرا خۆی یەکلایی نەکردۆتەوە و نازانێت بەڵگەکانی هەبوون بەهێزترن یان نەبوون و لەمەڕ باسەکە نەگەیشتۆتە هیچ ئەنجامێك.

لائەدرییەکان دەڵێن: شتە میتافیزیکییەکان و نادیارەکان و بەرهەست نەبووەکان و شتەکانی ئەودیو سروشت هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ جێگیرکردن و ئیسپاتکردنیان وە ناشتوانرێت نەفی بکرێن، کەواتا باشترین ڕێگە ئەوەیە کە بڵێین: نازانین و خۆمانی لێ ببوێرین و بەڵگە لەسەر هەبوون یان نەبوونی نەهێنینەوە، چونکە

---

(١) ئیلحاد جۆری زۆری هەیە، ئێمە لە پەرتووکی (ئیلحاد وەك خۆی) دا ٣٦ جۆری ئیلحادمان باسکردووە.

ڕەنگە هەر دوو لا بە بڕوادار و بە بێباوەڕ بەڵگەی خۆیان هەبێت، بۆیە لە دیدی ئەوان لەوانەیە بەڵگەکانی هەر دووکیان یەکسان بن، بۆیە حوکم بە هیچ لایەکیاندا نادەن و لایەنگیری هیچ کامێکیان ناکەن نە بە ئیسپات نە بە نەفی.

شتگەرا (الشيئية) (Ietsism)

ڕێبازی شتگەرا (الشيئية) واتا: شتێك (شيئ) هەیە، بۆیە ئەم مەزهەبە ناڕوونییەکی تێدایە، ئەم ڕێبازە لە مەزهەبی ڕوبوبی نزیکە، بەڵام وەك ئەو نییە بەتەواوی، چونکە ڕوبوبی بڕوای بە زاتێکی دروستکاری خاوەن سیفەتی زاتی ڕوون هەبوو، بەڵام شتگەرا (الشيئية) ناڕوونییەکی تێدایە، چونکە هەندێك کات بڕوایان نزیکە لە ڕوبوبی بەوەی کە ئەو شتە هێزێکی گەورەی دەرەکییە، بەڵام زۆر جاریش مەفهومەکەی نزیکە لە فریشتە یان هێزێکی ڕووت لە زات و سیفەت، بۆیە بەپێی سەرژمێرییەك کە لە ئەورووپا کراوە لە ساڵی (٢٠١٠) ٨٠٪ بڕوایان وا بووە کە (ڕووحێك یان هێزی ژیان) هەیە کە بە لای ئەوانەوە ئەوە بریتییە لە خودا.[١]

ئەم ڕێبازە (مەزهەبە) زیاتر بەهۆی تەمبەڵی مەعریفی سەریهەڵداوە لە ڕۆژئاوا، چونکە زۆربەیان خۆیان سەرقاڵ ناکەن بە مانا گەورە گەردوونییەکان یان پرس و پرسیارە گەورەکان و تێگەیشتن لە

---

(١) د سامی عامری- براهين وجود الله – ٢٠١٨ – لاپەڕە ٦٨

واتای ژیان و ئامانجەکانی و هۆکاری هاتنەبوونمان، چونکە ئەوان بەتەواوی ڕۆچوون لە ژیانی ماددی و دوورکەوتوونەتەوە لە لایەنی ڕووحی و گرنگیدان پێی، بۆیەش دەبینین لە ڕووی ڕوحی و دەروونییەوە بەتەواوی تێکشکاون و تووشی گەورەترین بۆشایی (فەراغ)ی ڕووحی و دەروونی هاتوون، بە شێوەیەك زۆرترین ڕێژەی خۆکوشتن لەوێیە، لەگەڵ ئەوەی لە زۆربەی بوارەکانی ژیان کێشەیان نییە و زۆربەی هۆکارەکانی ژیانیان بۆ فەراهەم هاتووە.

بێموبالات و گرنگی نەدەر (اللااكتراثية) (Apatheis)

بێموبالات و گرنگی نەدەر بریتییە لەو کەسەی کە هیچ گرنگییەك نادات بەم بابەتانە، بۆیە ئەم ڕێبازە (مەزهەبە) هەڵوێستێکی کردەییە لە بابەتی بوونی خودا، ئەوانە بەتەواوی تێڕامان لەم بابەتەیان پشتگوێ خستووە و پێیان وا نییە ئەم بابەتە جێی گرنگی پێدان و خۆ خەریککردن بێت پێیەوە، بۆیە ئەوان لەسەر زەوی دەژین وەك بڵێی: خودا هەر بوونی نییە، ئەوان تێڕامان و خۆ خەریککردنیان و گرنگی دانیان تەنها بۆ شتە ماددی و سوودبەخش و چێژ بەخشەکان هەیە، کاریان بەوە نییە خەریکی شتێك بن کە بوونی نییە و سوودی نییە و چێژ بەخش نییە وەك خۆیان دەڵێن.

یەکێتی بوون، تاکانەیی بوون (وحدة الوجود) (pantheism)

جۆرێکی دیکەشمان هەیە پێیان وایە خودا و گەردوون یەکێکن، واتا خودا گەردوونە و گەردوون خودایە، شتێك نییە لە دەرەوەی گەردوون و سروشت بە ناوی خوداوە، بەڵکوو ئەوەی کە هەیە خودا و گەردوونە، واتە هەر دووکیان یەك شتن.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم باسی جیاوازی (وحدة الوجود)ی ئیمانی و (وحدة الوجود)ی ئیلحادی بکەم، چونکە (وحدة الوجود) ی ئیمانی بڕوای بەبوونی خودا هەیە، نەك هەر باوەڕی پێیەتی بەڵکو لەبەر بوونی باڵای خودا بوونی لەلا بووە بە نەبوو، واتە هەموو بوونی لێبووە بە خوا، چونکە هیچ شتێ بەبێ خودا ناتوانرێت وێنا بکرێت، کەواتە لە زێدەڕۆیی باوەڕبوون بە خودا بوونی لەلا بووە بە نەبوو و هەموو شتێکی لێ بووە بە خودا[١]! لە کاتێکدا (وحدة الوجود)ی ئیلحادی بە پێچەوانەوەیە و لە زێدەڕۆی باوەڕبوون بە بوون، خودای لێ ون بووە و شوێنێ نەماوەتەوە بۆ بوونی خودا لە دەرەوەی بووندا، واتە ئەوەی هەیە بریتییە لەم بوونە بەبێ پێویستی بە خودا، بۆیە ئیلحادییە چونکە خودا مەحەلێکی نییە لە ئیعڕابدا، بوون خودایە و خودا بوونە، لە کۆتاییشدا ئەوەی حەقیقییە ئەم بوونەیە و خودا وەك ناوێکی بێ بنەما و حەقیقەت دەمێنێتەوە.

---

(١) زۆرێك لە عاریفان لەسەر ئەم ڕێڕەوە بوون، هەر بۆیە تەکفیر کراون و لە بازنەی ئیمان و ئیسلام خراونە دەرەوە!

سۆفستائی (السوفسطائیة) (sophism)

سوفستائییەکانیش سێ جۆری سەرەکییان هەیە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی ئەوانەن کە بڕوایان بە حەقیقەتی بوون نییە و بوون و نەبوونی گەردوون بێمانایە و دەڵێن: بوون و گەردوون خەون و خەیاڵە و هیچ شتێکی ڕاستی بوونی نییە، هەتا بڕوایان بە بوونی خۆشیان نییە، ئەوانە لەنێو سوفستائییەکان بە (عندیة) بەناوبانگن. کەواتە کەسێك بڕوای بە بوون و بە بوونی خۆی نەبێت، چۆن باوەڕی بە خودا هەیە؟!

لێرەوە بۆمان دەرکەوت هەڵوێست بەرامبەر بوونی خودا جۆراوجۆرە، بەڵام ناباوەڕی (ئیلحاد) بەدرێژایی مێژوو و مێژووی فەلسەفە هەوادارێکی وای نەبووە، بۆیە ئەگەر فەیلەسوفە بێباوەڕەکان سەرمێژری بکەی، بە پەنجەی دەستان دەژمێردرێن.

بنەما فیکرییەکانی ئیلحاد (ناباوەڕی)

١- نکوولّیکردن لە خودا، واتە ئەوانە بڕوایان بە دروستکار و بەڕێوەبەری گەردوون نییە، دەڵێن: بە هیچ شێوەیەك خودا گەردوونی دروست نەکردووە بەڵکوو گەردوون:

ا- هەر هەبووە.

ب- بۆ خۆی خۆی هێناوەتە بوون.

ج- بەڕێکەوت دروست بووە.

د- طەبیعەت و سروشت ئەم گەردوونەی هێناوەتە بوون.

ه- ئەم گەردوونە خەون و خەیاڵە و لە واقیعدا بوونی نییە.

بێباوەڕەکان بە شێوەیەکی گشتی بڕوایان بە یەکێك لە مانە هەیە، کە دیارە هەر پێنجیان زۆر زۆر نازانستی و نائەقڵانین، هەر کەسێك ئەقڵی خۆی بخاتە کار، دەزانێت کە هیچیان ناتوانن مانای ڕاستەقینەی ئەو واقیعە بن کە ئێستا لەنێو گەردوون و ژیاندا بوونی هەیە، بەڵکوو دەگونجێت وەڵامەکە حەقیقەتێکی دیکە بێت لە پشتیەوە.

٢- نکوولّی لە سەرجەم ئایین و پێغەمبەران و وەحی و ڕۆح و زیندووبوونەوە و پەرتووکە ئاسمانییەکان دەکەن، چونکە وەك ئاماژەمان پێدا، ئەوان بڕوایان بە خودا نییە. کەواتا ئاشکرایە

باوەڕیان بە خودا نییە، تا بگاتە سەر لق و پەلەکانی باوەڕداری و ئایین و پەرتووکە ئاسمانییەکان.

بەڵکوو پێیان وایە ئایین و پێغەمبەران شتێکی خوڕافی و ناڕاستە، بۆ خەڵکی ساویلکە و نەزانە و تەنها بۆ خەڵەتاندنی مرۆڤ و مرۆڤایەتی هاتووە. نەك هەر ئەوەش، بەڵکوو ئایین بە سەرچاوەی گێلکردنی مرۆڤایەتی دەزانن، وەك مارکس دەڵێت: (الدين أفيون الشعوب)، واتا: «ئایین تلیاکی گەلانە و بۆ سەرخۆشکردن و مەستکردنی نەتەوەکان و مرۆڤ و مرۆڤایەتی دروستکراوە«، دیارە پێناسەکەیان لە تێڕوانینیان لە ئایینی مەسیحییەت و ئینجیل و قەشە و کڵێساوە سەرچاوەی گرتووە و دواتریش ئەو جیهانبینییەیان بەسەر سەرجەم ئایینەکاندا گشتاندووە.

ئەوەی زۆر ئاشکرایە ئەوەیە کە بەڵێ لە هەندێك لێکدانەوەی ڕووکاردا ئیسلام و مەسیحییەت لە یەك گۆشە نیگاوە دەڕواننە ژیان و گەردوون و لێکدانەوەی خەڵکیش بۆ هەردووکیان هاوتایە، بەڵام ئەوە ڕوونە و بەڵگەنەویستە کە لە بواری فکر و یاسا و هەڵوێستی مرۆڤ بەرانبەر ژیان و گەردوون و دەوروبەر لەنێوان ئیسلام و مەسیحیدا قیاسی کەشکە لەسەر مەشك (القياس مع الفارق)، کە ناکرێت بە شێوەیەکی گشتی مامەڵە و تێڕوانینی مەسیحی لە هیچ سەودا و تێفکرینێکدا یەکسان بکرێت لەگەڵ ئیسلام.

٣- ناباوەڕان پێیان وایە ڕەوشت نیسبی و ڕێژەییە و لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێك و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە دەگۆڕێت، بەمەش

هەر کەس لە ئاست خۆی و کۆمەڵگەکەی بۆ ڕەوشت دەڕوانێت. کەواتە نەگۆڕیی ڕەوشتی و بنەمای ڕەوشتی لای ئەوان نییە.[١] ئەمەش کاریگەری نێگەتیف و سەر لێ تێکدەری بۆ زۆربەی کۆمەڵگەکان پێشنیار کردووە، خۆ ئەگەر هات و ئەوەی بێباوەڕان پێیان ئاساییە و بۆ خۆیان بە ڕەوای دەبینن بوو بە یاسا و لە وڵاتان جێبەجێ بوو، ئەوە کارەساتی مرۆیی ڕوودەدات و دەبێتە کاری سەرپێیی و هیچ بەهایەك بۆ هیچ هەبوویەك لەنێو هیچ کۆمەڵگەیەکدا نامێنێتەوە. ئەوەتا ئەوان هیچ پێیان شەرم نییە کە مومارەسەی هەوا و ئارەزووی خۆیان لەگەڵ خوشك و دایك و کەسە نزیکەکانی خۆیان بکەن و گۆشتی منداڵ بکوڵێنن و لەگەڵ گیانداران دەست تێکەڵاو بکەن و ئەوەی بووە مایەی ئاسوودەییان دەستی بۆ بەرن، ئەگەر ئاسوودەیی ئەوان لەسەر شانی بەدبەختی چواردەوریش بێت.

«موحەممەد مزوغی»، بێباوەڕی عەرەب دەڵێت: «زەوی و ئەستێرەکان و ئاژەڵ و ڕووەك دروستکراوی دەستی سروشتن، بەڕێکەوت هاتوونەتە بوون و ئەقڵێك لە پشتیانەوە نییە. هیچ خودایەك و دروستکەرێك دەستیان نییە لە هێنانەبوونی گەردوون. تەنانەت یاسا مەدەنییەکان و بڕیارە سیاسییەکان هیچ پەیوەندییان

---

(١) الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب المعاصرة، (٨٠٥)، صراع مع الملاحدة، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني (١٥٠)، كواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة (٥١١).

نییە بە خوداوە، بەڵکوو پەیوەستن بە ئەزموونی مرۆڤ و لە ئەزموونەوە هاتوونەتە ئاراوە. بڕوابوون بە خودا لەگەڵ بووندا ناگونجێت و هاوتا نییە، بەڵکوو تەنها داهێنانی دەستی مرۆڤە، پێکهێنەرەکانی هزری ناباوەڕی بەگشتی بریتین لە: نکوولێکردن لە بوونی خودا، نکوولێکردن لە چاودێری خودا، نکوولێکردن لە دروستکردن لە نەبوونەوە، نکوولێکردن لە خودی نەفس و زیندووبوونەوە.»

دەتوانین لە وتەکانی موحەممەد مزوغییەوە جەوهەری ئیلحاد دەربهێنین و بەم شێوەیە بیخەینە ڕوو: گەردوون لە ماددە و وزە و فیزیا و کیمیا پێکهاتووە و جگە لەوەش هیچی دیکە بوونی نییە، هەروەها تەنها بە ڕێکەوت گەردوون هاتووەتە بوون و هیچ ئامانجێك لە بوونی گەردوون و مرۆڤ بوونی نییە.

دیسانەوە پێمان دەڵێت کە ڕەوشت بوونێکی بابەتی نییە و بە گەشەکردنی کۆمەڵگە و بەرەوپێش چوونی، ڕەوشتیش گۆڕانی بەسەردا هاتووە و گەشەی کردووە، بۆیە مرۆڤ پێویست ناکات لە لێپرسینەوە بترسێت، چونکە هیچ لێپرسینەوەیەکی لەگەڵ ناکرێت و دنیاکەی دی بوونی نییە.

ئەوەی کە هەیە لەو پابەندییە کەلتورییەی بە ناوی ئایینەوە داڕێژراوە لە خودا و ئایین و وەحی و پەرتووکی ئاسمانی و لێپرسینەوە، هەمووی مرۆڤەکان دروستیان کردووە و لە حەقیقەتدا بوونیان نییە.

له ڕاستیدا زۆرینەی هەرە زۆری بێباوەڕەکان باوەڕیان بە هەر بوویی ماددە هەیە، بەڵام هەیانە بەڕوونی گوزارشتی لێ دەکات، وەك «موحەممەد مزوغی»، کاتێك دەڵێت: مەبدەئی سەرەکی کە ئایینە تەوحیدییەکان لەسەری وەستاون بەدیهێنانە لە نەبوونەوە، فەیلەسووفەکان ئەمە ڕەت دەکەنەوە و وای دەبینین دەرچوونە لە بەدیهاتەکانی ئەقڵ.

بەڵام هەندێك لە ئاییندارەکان هەوڵی ئەوە دەدەن بەهانە بۆ ئەو باوەڕە بهێننەوە و مەنهەج و هۆکارەکانی فەیلەسووفەکانی بۆ بەکار بهێنن. بیرۆکەی خودای دروستکەر لە نەبوون بیرۆکەیەکی نافەلسەفییە، ئەگەر تەواو پێچەوانەی فەلسەفە نەبێت. هەشە بە پێچ و پەناوە دەریدەبڕێت، وەك ئەوانەی باوەڕیان بە فرە گەردوونی هەیە.

جۆرەکانی ئیلحاد (ناباوەڕی)
(أنواع الإلحاد)

له سەردەمی تازەدا زاراوەکانی ناباوەڕی زۆر بوون و چەندین شێوە و شێوازیان هەیە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ناباوەڕی ڕێڕەوێکی ئازادە و هەرکەس کە بووە ناباوەڕ ئیتر چی دەکات و چی دەخوات و گرنگی بە چی دەدات خۆی بەرپرسە، بە پێچەوانەی ئایینەکانەوە، زاراوەکانیش وەك:

ناباوەڕیی خودازانی (ربوبي): ئەوانەی دەچنە ژێر ئەم جۆرە ناباوەڕییەوە ئەو کەسانەن کە بە عەقڵیان بگەن بەوەی کەوا خولقێنەرێك هەیە، بەڵام شوێنی هیچ ئایینێك ناکەون، بەهۆی ئەوەی گومانی لە هەموو ئایینەکان هەیە و پێی وایە کە دروستکراوی دەستی مرۆڤن، «کەسی خوداناس» نەیتوانیوە وەڵامی پرسیارەکانی لەنێو ئایینەکاندا بدۆزێتەوە، یان هیچ ئایینێکی پێ نەگەیشتووە، بەڵام بە عەقڵ و خۆڕسکییەکەی گەیشتووە بەوەی کە دەبێت بەدیهێنەر و دەسەڵاتدارێك هەبێت.

ناباوەڕیی ڕەهایی و ناباوەڕیی ڕێژەیی: ناباوەڕی ڕەهایی بریتییە لە نکۆڵی کردن لە بوونی خودا بەڕەهایی و بەبێ هیچ مەرج و بەندێك کە ڕێڕەوێکی دیکەی جیا لە ڕێڕەوە ئایینییەکان دەگرنە بەر لە فەلسەفە و فکر و زانست، بەڵام ناباوەڕی ڕێژەیی ڕێژەیەك

باوەڕی بە خودایەتی خودا هەیە و بەڕەهایی نکۆڵی لە بوونی خودا ناکات.

ناباوەڕیی زانستی: ئەم جۆرە ئیلحادە پێی وایە هەر شتێك لە ڕێی دۆزینەوەی زانستییەوە نەزانرێت و دەرنەکەوێت، بڕوای پێ ناکرێت. هەر شتێکیش لە ڕێگەی تاقیگە و زانستە جیاوازەکان نەدۆزرێتەوە، بوونی نییە. ئەم جۆرەیان زانستە جیاوازەکان لە: کیمیا و فیزیا و گەردووناسی و زیندەزانی بەکاردەهێنن بۆ ناباوەڕییەکەیان، هەروەها خودا دەخەنە بەر ئەو پێوەرە زانستییانە، بۆیە باوەڕی پێ ناهێنن. لای ئەوان یاسا گەردوونییەکان خودان، بۆیە «داوکینز» ڕێبەری گەورەی بێباوەڕەکانی ئەم سەردەمە دەڵێت: «ئەگەر دەڵێن خودا بریتییە لەو سیستەمانەی ئەو بوونەوەرە بەڕێوەدەبات، ئەوا ئێمەش بڕوامان بەو خودایە هەیە، بەڵام پێمان وایە ئەو سیستەمانە پێویستیان بەوە نییە لێیان بپاڕێینەوە بۆ ئەوەی بە هانامانەوە بێن!»

ناباوەڕیی نەرێنی و ناباوەڕیی ئەرێنی: ناباوەڕی نەرێنی بریتییە لە نەبوونی هیچ بیروباوەڕێك وەکوو منداڵ. بەشێك لە بێباوەڕەکان پێیان وایە منداڵ بەبێ هیچ بیروباوەڕێك لە دایك دەبێت، بەڵام ناباوەڕی ئەرێنی دوای تێگەیشتن و پێگەیشتن هەژمار دەکرێت.

ناباوەڕیی بەهێز و ناباوەڕیی لاواز: وەکوو ناباوەڕی ئەرێنی و ئاشکرایە، نکۆڵی لە بوونی خودا دەکات وەکوو مەسەلەیەکی بڕاوە، بەڵگەش لەسەر ئەوە دەهێنێتەوە. ناباوەڕی لاوازیش

بە شێوەیەك دەژییێت وەکوو ئەوەی خودا بوونی نەبێت و بۆی گرنگ نییە خودا بوونی هەبێت یاخود نا، چونکە ئەو لەبەر حەز و خولیاکانییەتی ئەو شێوە لە ژیانی هەڵبژاردووە.[١]

ناباوەڕیی فیکری (الإلحاد الفكري): ئەم جۆرەیان کێشەکەی لە فیکریدایە و فیکری تێکچووە، وەك سۆفستائییەکان لە فەلسەفەی یۆنانیدا، کە گومانیان لە هەموو شتێك هەبوو بە خۆشیانەوە، حەتمەن گومانیان پەیدا دەبێت لە خودا و شتە پەنهان و غەیبییەکان کە پێیان دەوت «مێتافیزیك»، واتا: ئەودیو سروشت.

ناباوەڕیی ئەقڵی (الإلحاد العقلي): ئەم جۆرە ئیلحادە بەس ناوەکەی ئەقڵییە ئەگەرنا زۆر نائەقڵانییە، چونکە ئەم جۆرە دەڵێت: هەرچی ئەقڵ دەرکی پێ نەکات، نییە. کەواتە دەڵێن: خوداش ئەقڵ دەرکی پێ ناکات، چونکە پەنهان و غەیبییە، کەواتا نییە، کە دیارە ئەوە وەك پەرچەکردار (ڕەد فیعل) لە دژی کەنیسە و پیاوانی ئایینی مەسیحییەت سەریهەڵدا، چونکە ئەوان دژی ئەقڵ و زانست و زانا و فەیلەسووف و بیرمەندان بوون، زۆر دژایەتییان دەکردن و ئازاریان دەدان، بۆیە ئەمانیش هاتن هەموو شتێکیان ڕەتکردەوە جگە لە ئەقڵ و زانست.

ناباوەڕیی فەلسەفی (الإلحاد الفلسفي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە فەلسەفە بەکاردەهێنێت بە قوتابخانە جیاوازەکانییەوە، بۆیە

---

(١) پاکانەی هەبوون- موحەممەد صاڵح – ٢٠٢٠- نووسینگەی تەفسیر.

دەبینین هەر لە کۆنەوە لە سەردەمی یۆنانەوە تاوەکوو ئەمڕۆش هەندێك فەیلەسووف هەبوون کە بڕوایان بە خودا نەبووە، بۆ نموونە: دیمۆکریتس، ئەپیکۆر، نیچە، مارکس،... هتد.

ناباوەڕیی ئاشکرا (الإلحاد العلني): ئەم جۆرەیان واتا ئاشکرایە و خاوەنەکانیان بەئاشکرا بانگەشەی بۆ دەکەن و دەڵێن: بڕوامان بە خودا و... هتد نییە.

ناباوەڕیی شاراوە (الإلحاد السري): ئەم جۆرەیان نهێنییە و خاوەنەکانیان بانگەشەی بۆ ناکەن و دەریناخەن، جا لەبەر هەر هۆکارێك بێت.

نابـاوەڕیی ئارەزووبـازی (إلحـاد الشـهوات): ئەم جۆرەیان سەرچاوەکەی شەهوەت و ئارەزووبازییە، کە ئەم کەسە بۆ ئەوەی خۆی ئازادکات و لە چوارچێوەی دین و حەڵاڵ و حەرام بێتە دەرەوە، خۆی دەخاتە بازنەی ناباوەڕی و دەڵێت: باوەڕم بە خودا و ئایین نییە، بۆ ئەوەی لەم ڕێگەیەوە هەموو بەربەستە ڕەوشتی و ئایینییەکان ببەزێنێت و شەهوەت و ئارەزووی خۆی تێر بکات بە هەموو ڕێگایەك.

بێباوەڕی ئارەزووباز ڕەنگە باوترینی باوی بێباوەڕ و ناباوەڕەکانی سەردەم بن، هۆکارەکەشی بۆ ئەو قەید و بەندە دەگەڕێتەوە کە ئایینەکان و خوداباوەڕی قەید و بەند بۆ مرۆڤەکان دادەنێت و ناهێڵێت بەئازادی ڕەها مامەڵە بکەن، تا هەر چی خۆیان پێیان

خۆشبوو ئەنجامی بدەن، ئیتر ئەو پێخۆشبوونە ستەم بێت یان دادگەری، هێرش بێت بۆ سەر مافی خەڵکی یاخود نا!

بەمەش هاوڕێی بێباوەڕ ئۆقرەی دەبڕێت و دەست لەو قەید و کۆت و بەندانە بەردەدات و هیچ یاسایەکی دەرونی بەرۆکی ناگرێت و ویژدانی ئازار نادات.

ئیتر بەو هەنگاوەیان ڕزگاریان دەبێت لە دەستدرێژی چەندین مامەڵە و وا دەکات ئەوان غەریزە و ئارەزووەکانیان ڕێگایان بۆ خۆش بێت و دەستکراوە بن بۆ هەر چییەك کە پێیان دەکرێت و پێیان خۆشە. ئیتر ئەوان گرنگی پێنەدەر و ئازادن، ڕەنگە بەهانە بۆ باوەڕە ئیلحادییەکەشیان دەست بخەن و خۆیان بخەنە ژێر چەتری ناونیشانێکی دیکەی ناباوەڕی، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوان ئارەزوو و خواستەکەیان پاڵی پێوەناون هەتا بگەن بە کاروانی دەستەپاچەی ئیلحاد و خۆیان لە ئیمان هەڵاوێرن.

دەبێت بیرمان بێت کاتێك ئەیان دوێنین ئەوان بەکەمی دان بەوەدا دەنێن کە لە ژێر فشاری ئارەزوو و حەزەکانیان ئیلحادیان هەڵبژاردووە، بەڵکوو باسی ئەوە دەکەن کە باوەڕیان بە خودایەکی زاڵم نییە، باسی شەل و کوێر و نابینا و ئەو کەموکوڕییانە دەکەن (کێشەی شەڕ) کە لە چواردەوریان بوونی هەیە و ئەوان بە کەموکوڕی دەیبینن، ئیتر ڕەنگە باسی فەلسەفە و زانستیش بکەن هەتا دەگاتە ئەدەب و شارستانییەتی دەوڵەتان.

ناباوەڕیی ڕۆحی: بزووتنەوەی سەردەمی نوێ (حركة العصر الجديد)

بریتییە لە تەبەننی کردنی فەلسەفەی وەثەنی، باطینی، ڕۆژهەڵاتی، یۆنانی و هەموو ڕەوت و گرووپە باطینییەکان و فەلسەفەی بێباوەڕی و ئیلحادی، کە باوەڕیان بە (وحدة الوجود) و هێزی گەردوونی هەیە و باوەڕیان بە خودا و پێغەمبەر و وەحی و ئایین و ڕەوشت نییە، دواتریش دێن ئەو فەلسەفە ئیلحادییە وەثەنییە جێبەجێ دەکەن و تێکەڵی دەکەن بە:

١- پەرەپێدانی مرۆیی و خود

٢- ڕێککردنی جەستە و لاشە و ڕجێم

٣- ئاسوودەیی و خۆشبەختی و بەختەوەری و ئازادی و... هتد

٤. یۆگا

هەروەك ئاماژەشمان پێدا لەبەر پابەند نەبوونی ناباوەڕان بە ڕێباز و ڕێگەیەکی دیاریکراو هەر کەسە و لە ئاستی خۆی دەکرێت ناوێك بۆ خۆی داتاشێت و بیەوێت بەو ناوە ئیلحادییە بانگی بکەن، زۆربەشیان هەوڵیان وایە کە نازناوە ئیلحادییەکەیان لەگەڵ زانست و فیزیا و پێشکەوتنی ئەمڕۆدا یەکانگیر بێت، وەك ئەوەی بێباوەڕەکان بەرگریکاری یەکەمی زانست بن و ئایین پاشکۆیەکی نارەسەن و نەویستراو بێت، بەڵام لە ڕاستیدا ناوەکانیان بێنێوەڕۆکن و ناتوانن هیچ کاریگەرییەکی مانادار و بە بەهانە دروست بکەن، چونکە زانست باکی بە ئایین و ناباوەڕ نییە و خەریکی جۆرێکی

دیکە لە مامەڵەیە لەگەڵ ماددەکان، نەك تەرکیز بخاتە سەر ڕووی ناباوەڕی و تەرازووی باوەڕ بنەوێنێت.

بۆیەش دەکرێت لە پەرتووك و سەرچاوەکان، چەندین جۆر و ناوی ئیلحادمان بەردەست و بەرچاو بکەوێت کە هەموویان لەنێو ئەو جۆرە گشتیانەدا جێگایان دەبێتەوە.

ئەوەتا بێباوەڕ و ناباوەڕان بۆ بەرگری کردن لە خۆیان دەیان بەهانە و سەرەلەقێ دەکەن و وا پیشان دەدەن ئیلحادەکەیان قایلکەرە و ئەوان بەڵگەیان هەیە بۆی:

١- مارکسییەکان دەڵێن: ئایین و خودا داهێنراوی سەرمایەدارەکانە بۆ چەوساندنەوەی چینی هەژار، بۆ ئەوەی بە ناوی ئایین و خوداوە بەکاریان بێنن و بیانچەوسێننەوە و لێیان بەهرەمەندبن.

٢- هەندێکی دیکە پێیان وایە خودا و ئایین بەرهەم و زادەی ترسن، دەڵێن: پێش هەزاران ساڵ لەمەوبەر مرۆڤ لە ترسی لافاو و بورکان و هەورە تریشقە و برووسك و گێژەڵوکە و باران و بومەلەرزە و ڕووداوەکانی دیکە کە مرۆڤ دەسەڵاتی نەشکاوە بەسەریاندا پەنای بردووەتە بەر ئەودیو سروشت و خودا، بڕوایان وا بۆ دروست بووە کە خودایەك یان چەند خودایەك هەن و بتوانن ڕزگاری بکەن. واتا بەم پێیەش بێت، مرۆڤ خودا و ئایینی دروستکردووە.

٣- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی نەزانییەوە سەریان هەڵداوە، بۆ نموونە کاتێك مرۆڤ دیاردەیەکی سروشتی بینیوە، هەوڵیداوە هۆی پەیدابوونی بدۆزێتەوە، جا کاتێك نەیتوانیوە هۆکەی بدۆزێتەوە، پەنای بردووەتە بەر ئەودیو سروشت و هێزێکی دەرەکی، ئیتر خودا و ئایین بەم شێوەیە پەیدا بوون و هاتوونە نێو کۆمەڵگە و مرۆڤایەتییەوە.

٤- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین بە پاڵنەری جنسی (سێکس) پەیدا بوون، وەك فرۆید کە هەموو دیاردەکانی ژیانی مرۆڤ دەگەڕێنێتەوە بۆ پاڵنەرە ئارەزووییەکانی مرۆڤ.

٥- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین پیاوانی ئایینی و کاهینەکان دایانهێناوە، بۆ چەوساندنەوەی خەڵك و سوود وەرگرتن لێیان.

٦- بەشێکیان دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی ئەوەوە پەیدا بوون کە مرۆڤە سەرەتاییەکان خۆیان پەیوەست کردووە بە ڕۆحی مردووەکانەوە، کاتێك هەندێکیان بینیون لە خەودا وایان زانیوە کە ئەو ڕۆحانە دەسەڵات و کاریگەرییان هەیە بەسەر ژیانی دنیادا، بۆیە هەوڵی ڕازیکردنیان داون بۆ ئەوەی خۆیان بپارێزن لە زەرەر و زیانیان و لە پاشاندا هەندێك دروشمی دیاریکراویان داهێناوە. هەروەها قوربانیان بۆ کردوون، بە هیوای ئەوەی یارمەتیان بدەن و خۆشبەختیان بکەن و بیانپارێزن، بۆیە بەم پێیە ئایین سەرچاوەکەی بریتییە لە عیبادەتکردن بۆ پێشینان و مردووان.

٧- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین دەستکردی کۆمەڵگەن، ئەوە کۆمەڵگەیە خودا و ئایینی دروستکردووە و کۆمەڵناسی فەڕەنسی «دۆرکهایم» بە دامەزرێنەری ئەم بیردۆزە دادەنرێت.

٨- بەشێکیشیان ئەوە دەخەنە ڕوو کە ئایین و خودا مردوون[١] و هەموو ئەوەی ئەمڕۆ هەیە بەس زانستە و پێویستیمان بە هەبوونی خودا نییە[٢]، دەشڵێن: هەموو ئەو پرسیارانەی هەمانە لە زانستی دەکەین نەك لە ئایین، ئەگەر ئەمڕۆش زانست وەڵامەکەی نەزانی، ئەوا بەدڵنیاییەوە لەگەڵ گەشەی مرۆڤایەتیدا سبەی وەڵامەکەمان وەردەگرینەوە لەنێو خودی زانستدا.

مێژووی بزووتنەوەی سەردەمی نوێ

سەرەتاکانی ئەم بزووتنەوەیە دەگەڕێتەوە بۆ فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتی و یۆنانی و گرووپە باطینییە کۆنەکان، بەڵام لە سەردەمی تازەدا بە شێوازێکی دیکە هاتنەوە مەیدان و لە شەستەکانی سەدەی بیستدا لە ئەمریکای باکوردا سەری هەڵدایەوە لەژێر ناوی پەیمانگای «ئیسالن» (Esalen)، ئەم پەیمانگایە کاری بڵاوکردنەوەی بیر و فکری ڕۆحانی بوو وەك جێگرەوەیەك بۆ ئایین، ئەو بڵاوکردنەوەیەشیان بۆ هەموو چینەکانی کۆمەڵگە بوو بە بەکارهێنانی ئامڕازی جۆراوجۆر.

---

(١) - قسەی نیتچەیە.

(٢) قسەی ستیڤن هاوکینگە.

دواتر بزووتنەوەیەکی دیکە پەیدا بوو بە ناوی «توانا مرۆییە شاراوەکان» (Human potential more ment) بە سەرۆکایەتی »کارلۆس کاستنیدا» (Carlos castneda) (١٩٢٥ ـ ١٩٩٨) لەگەڵ دامەزرێنەرەکانی پەیمانگای (Esalen) «ئیسالن»، ئەم بزووتنەوەیەش کارەکانی بریتی بوون لە هەمان کارەکانی پەیمانگای «ئیسالن» (Esalen).

لە پەیمانگای (Esalen) ئیسالن زیاتر لە (١٠٠٠٠) دە هەزار توێژینەوە کران بۆ ئەم مەبەستە، هەر بۆیە فکری باطینی ڕۆحانی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەی سەند لە ڕۆژئاوادا، ئەمەش لەبەر چەند هۆکارێك:

١ـ ئەم بزووتنەوەیە هیچ ئیلتیزاماتێکی تەشریعی و ئایینی نییە.

٢ـ ڕەوشت نسبییە و چی پێت خۆشە بیکە.

٣ـ هەموو دەرگاکان بەسەر خەڵکدا دەکاتەوە بەبێ هیچ سنوورێکی ئایینی و ڕەوشتی و عورفی و کۆمەڵایەتی.

٤ـ مرۆڤ دەکات بە خوای خۆی و هیچ شتێك نامێنێتەوە لە سەرووی مرۆڤ.

بۆیە ئەم بزووتنەوەیە پێی وایە مرۆڤ خوای خۆیەتی و بە هیچ جۆرێك پێویستی بە خوای دیکە و ئایین نییە، بەڵکوو لەگەڵ سروشت و عەقڵ و توانا بێسنوورەکانی دەتوانێت ژیانی خۆی

بنیات بنێت و دروستی بکات بەو شێوەیەی کە خۆی دەیەوێت بەبێ ڕەچاوکردنی پڕەنسیپە ئایینی و ڕەوشتی و کلتوری و عورفی و کۆمەڵایەتییەکان.

* لە کورتیدا (بزووتنەوەی سەردەمی نوێ): بریتییە لە چالاکییەکی دامەزراوەیی و سەردەمی کە کار لەسەر بونیاتنانی بیروباوەڕی باطینی و غنووسی و فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتی و یۆنانی و ناباوەڕی دەکات، تێڕوانینی بۆ بوون و گەردوون و ژیان و مرۆڤ و ڕەوشت و پەیوەندی لەنێوانیاندا بەپێی ئەمانەیە، هەروەها کاردەکەن بۆ بڵاوکردنەوەی فەلسەفەی باطینی و عیرفانیی ئیلحادی و شکاندنی سنوورە ئایینی و ڕەوشتی و کۆمەڵایەتییەکان لەژێر ناوی تەندروستی، یۆگا، خۆشبەختی، ئارامی، بەختەوەری، ئەرێنیبوون و گەشەپێدانی خود و خشتەی خۆراکی (ڕێجیم) و ڕێك کردنی لاشە و مێدیتەیشن و ڕیلاکسەیشن و پەروەردەی دەروونی و ڕاهێنان.

گرنگترین بنەما و بیروباوەڕەکانیان:

١ـ مرۆڤ خوای خۆیەتی یان بەشێکە لە خوا یان خوا بەشێکە لەو.

٢ـ مرۆڤ خۆی واقیعی تایبەتی خۆی دروست دەکات، خۆی بیروباوەڕ و ڕەوشت و ڕەفتار و بەهاکانی خۆی دیاری دەکات دوور لە ئایین و ڕەوشت و کۆمەڵگە.

٣ـ بوون هەمووی یەك شتە، هەمووی خوایە و خواش هەموویەتی.

٤. مرۆڤ نامرێت، بەڵکوو ڕۆحەکەی دەچێتە نێو بوونێکی بەرزتر یان نزمتر لە خۆی بۆ پاداشت و سزا.

٥- ئینکاری کردنی خوایەکی خاوەن زات و سیفات و دەسەڵاتدار، کە شایانی پەرستن بێت، هەروەها نکۆڵی کردن لە هەموو پێغەمبەر و ئایین و بوونێکی جیاواز بەدەر لەمادە.

٦- ڕێژەییبوونی ڕەوشت، هەر کەس و کۆمەڵگە و شارێك دەتوانن جۆرێکی جیاواز لە ڕەوشتنامە بەکاربهێنن و لەسەری بڕۆن، یان دەکرێت هیچ شتێك بوونی نەبێت بە ناوی ڕەوشت، وەك بەرەی تازەی بزووتنەوەی ناباوەڕی نوێ نایشارنەوە و دانی پێدا دەنێن.

ئامرازەکانی بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕەکانیان:

ئەوەی ڕوونە ئەوەیە کە ئەوان شەڕەنگێزییە مەترسیدارەکەیان بە ناوی ناسکی قەبە و تەڕ و ئاودارەوە بەستووەتەوە، هەتا ئەو کاتەی کە ئەو نێچیرانەی مەبەستیانە دەکەونە داویان، پاشان بابەتە ڕەوشتی و ئازادییەکان تەنانەت لەنێو کلتورە سەنگین و بە بەهاکانیشدا بەو ئاراستەیە دەجەڕێنن کە خۆیان بەرنامەڕێژییان بۆ کردووە و وا دەکەن کەسی پابەند و ناپابەند بە کەلتور و ئایین و ڕەوشت هەر زوو لەو قەید و بەندانە دابماڵن کە کەلتور و ئایین بۆیان دروست کردووە و پاش ماوەیەکیش کەسی تێوەگلا و هەموو ئەو کارانەی پێشتر بە قێزەونی دەزانی لای ئاسایی و سادە دەبێتەوە و تەواو کەسایەتی و بیرکردنەوەکانی گۆڕاوە.

بۆ ئەوەش ئەوان لەژێر چەتری چەند ناو و ئامڕازێکدا ئەو پەیامەی هەیانە دەیگەیەنن بە خەڵکی و بە کلتورە جیاوازەکان. لەوانە:

١- پەرەپێدانی خود

٢- ڕێککردنی جەستە و (ڕێجیم)

٣- دروشمەکانی بەختەوەری، ئاسوودەیی، ئازادی و خۆشبەختی، وەك: مێدیتەیشتن و ڕیلاکسەیشن و ئارامی.

٤. یۆگا[١]

ناباوەڕی نوێ

چەمکێکە بۆ یەکەم جار «جیری ولف» لە ساڵی ٢٠٠٦، لە ڕۆژنامەی وایرد بەکاری هێنا، لە ژێر ناونیشانی کەنیسەی بێباوەڕەکان[٢]، ناباوەڕی نوێ لە دوای ڕووداوەکەی یانزەی سێپتەمبەرەوە دەست پێدەکات، دوای ئەوەی تاوەرە بازرگانییەکەی ئەمەریکا تەقێنرایەوە.

---

(١) حركة العصر الجديد، د. فوز كردي. وە هەروەها: حركه العصر الجديد مفهومها ونشأتها وتطبيقاتها، هيفاء بنت ناصر الرشيد.

(٢) ميليشيا الإلحاد لاپەڕە ١٧

ئەمجۆرەی ناباوەڕی بە چەند سیفەتێك دەناسرێتەوە:

١ – پشتبەستن بە زانستی سروشتی و خۆبێ نیازکردن لە خودا

٢ – بانگەشە کردن بۆ ژیان لەسەر ئەساسی زانستی سروشتی بە تەنها

٣ – ئیختیزالین، واتە مرۆڤ تەنها لە سروشتە ماددییەکەیدا قەتیس دەکات.

٤ – زمانێکی دوژمنکارانەیان هەیە بەرانبەر ئایینەکان، سەر ڕەمزەکانیان بە دژە ئایین و بێباوەڕ خۆیان دەناسێنن.

٥ – ئایین بە سەرچاوەی کوشتن و پەشێوی و وێرانکردنی جیهان دادەنێن.

٦ – ئایین بە مەترسی دادەنێن لەسەر کۆمەلگا و نەوەی نوێ و دەڵێن: پێویستە منداڵ لە ئایین و پەروەردەی ئایینی بپارێزین.

٧ – وا گومان دەبەن کە فکری ناباوەڕی فکرێکی بەرزە و پێویستە بەرگری لێ بکەن و بە هەموو ڕێگەیەك دژایەتی ئاییندار بکەن.

٨ – زمانێکی شەعبی بەکاردەهێنن کە جیاوازە لەو زمانە نوخبەییەی پێشتر ناوە دیارەکانی ناباوەڕی بەکاریان دەهێنا.

٩ – بێئاگایی سەرانی ناباوەڕی نوێ بە زانستە ئایینییەکان.

«سی جەی ویرلیمان» لەسەر چەمکی ئیلحادی نوی دەڵێت: «بێباوەڕە ئوسووڵییەکان هەوڵ دەدەن بۆ ڕێگرتن لە ئایین، ئەوان

توندوتیژی دەبینن لە جیهاندا و دێن سەرزەنشتی ئایین دەکەن، هەروەها لەو بارەیە دەدوێن، چونکە بە چەندین ڕێگا لە وتە بەناوبانگەکەی «هیتشینز»یان خواردووەتەوە کە دەڵێت: ئایین هەموو شتێکی ژەهراوی کردووە. ئەو گوزارەیە لەسەر هەست و سۆز وەستاوە نەك ڕاستییەکان، ئەگەر بە گوزارشتێکی سادە ناباوەڕی نوێ بناسێنین، دەڵێین: ئەو باوەڕەیە کە ئایین بە بنەڕەتی هەموو یان زۆرینەی کێشەکانی جیهان دادەنێت، هەروەها ئایین بە بەربەست دادەنێن لەبەردەم یۆتۆبیای ڕۆژئاوایی و گەیشتنی مرۆڤایەتی بە کەماڵ. ئەم باوەڕە هەڵخەڵەتێنەرە بە بێگومان، بەهەرحاڵ ئیلحادی نوێ تەنها دەرچوون نییە لە بازنەی باوەڕ، بەڵکوو چوونە بەرەی دوژمنانی ئایینە.»

«دان هارمون» لە جیاوازی کردن لەنێوان هەردوو ناباوەڕییەکە دەڵێت: «ناباوەڕی دەڵێت من باوەڕم بە خودا نییە، یان من خودام نییە. بەڵام ناباوەڕی نوێ دەڵێت: تۆ خودات نییە. تەنها بەخۆیەوە ناوەستێت، بەڵکوو پەلاماری بەرانبەرەکەیشی دەدات.»

«ویرلیهان» ئاماژە بەوە دەدات کە لە ئێستادا زیاتر لە ٢٠٠ کۆمەڵە و گرووپی ناباوەڕی بوونی هەیە، هەروەها دەڵێت: «کۆنگرەکانی ئەمڕۆی ناباوەڕی بازرگانییەکی گەورەیە، لە ساڵی ٢٠١٠ ژمارەی پێوانەییان شکاند کە تێیدا گەورەترین کۆبوونەوەی بێباوەڕان ئەنجامدرا کە ٢٥٠٠ کەس بەشدار بوون لە مولبورن بۆ گوێگرتن

لە ڕیچارد دۆکینز، کە بە هەزاران دۆلاریان لەو کۆنگرانەدا دەستکەوتووە.»

هەروەها دەڵێت: «ئەگەر تێبینی ئەو کۆبوونەوە و کۆنگرانە بکەیت، تێبینی چەند شتێك دەکەیت:

١ – زۆرینەی هەرە زۆریان سپیپێستن.

٢ – زۆرینەیان سەر بە چینی نێوەڕاست، یان نێوەڕاستی بەرزن.

٣ – زۆرینەیان لە ڕەگەزی نێرن.

ویرلیمان دەڵێت: «بەو پێیەی لە کۆنگرەکانیاندا بەشدار بووم و قسەم کردووە، شۆك بووم کاتێك هەمان ئەو کەسانەم بینیوەتەوە کە لە کۆنگرەکانی دیکەدا بینیومن، دەتوانم بە دڵنیاییەوە بڵێم تێبینی ٢٤ کەسم کردووە کە بینیومن، لە کاتێکدا لە ئەمەریکا ١٠ - ١٥ ملیۆن بێباوەڕ هەیە.» هەروەها دەڵێت: «بێباوەڕە نوێکان بازنەیەکی ئارامیان دروستکردووە کە لێی نایەنە دەرەوە، ئەوان گوێ لە هەمان کەسەکان دەگرن، تەماشای یەك جۆر ڤیدیۆ دەکەن لە یوتوب، یەك جۆر پەرتووك دەخوێننەوە، لە یەك بازنەدا دەسووڕێنەوە.

دەبێت بزانین کە ناباوەڕی کلاسیك، خاڵی نییە لە ڕوانینی سلبی بۆ ئایین و هەوڵیان بۆ کۆتایی هێنان بە ئایین، هەردوو ناباوەڕییەکە نزیکن لە یەك، هێڵە گشتییەکانیان یەکە، بەڵام ئەوەی جیاوازە ئەو میکانیزمانەیە کە دەیگرنەبەر، بە تایبەت ئەم بێباوەڕە نوێیانە هەوڵدەدەن بە هەموو شێوەیەك ناباوەڕی بڵاوبکەنەوە، هەر

له بەکارهێنانی کەناڵەکانی تەلەفیزیۆن و ئینتەرنێت و کۆبوونەوە و چاپکردنی پەرتووك و... هتد، هەتا دەگاتە نووسین لەسەر پشتی پاس و بڵاوکردنەوەی پەیامی ناباوەڕی یان نووسین لەسەر بلوس و دانانی لۆگۆی ئیلحاد لەسەر جلوبەرگ و کەرەستەکان، بە تایبەت «ڕیچارد دۆکینز» لەو بوارەدا زۆر بەجددی کاردەکات.

بۆیە دەبینین کە لە جادە و بانەکاندا بێباوەڕەکان تابلۆکانی ڕیکلام بەکرێ دەگرن و پەیامی ئیلحادی تێدا بڵاودەکەنەوە. لە بەریتانیا دۆکینز کرێی هەندێك پاسی دەدا کە لە سەریان نووسراوە: «ڕەنگە خودا نەبێت، واز لە دوودڵی بێنە چێژ لە ژیانت وەربگرە»، دواتر ئەم بیرۆکەیە گوێزرایەوە بۆ ئەمەریکا و وڵاتانی دیکە.

جگە لەوە تابلۆی ڕیکلامی دیکە زۆر هەبوون، کە بە چەندین شێوە لەسەریان نووسراوە، وەك:

- هەموو ئایینەکان چیرۆکی ئەفسانەیین.
- باوەڕت بە خودا نییە؟ تۆ تەنها نیت. باوەڕت بە خودا نییە؟ وەرە بۆ یانە.
- لە سەرەتا مرۆڤ خودای دروستکرد. ملیۆنان کەس باشن بەبێ خودا.

ئەمانە و دەیان وێنە و نووسراوی دیکە کە زۆریان خۆی لە سوخریە و گاڵتەپێکردندا دەبینێتەوە. ئەمە جگە لەو بلوسانەی

به هەمان شێوە لەسەریان نووسراوە و لۆگۆی ئیلحادیان لەسەرە. هەتا یەکێك لە گفتوگۆکانی دۆکینزم بینی بۆینباخەکەی وێنەی ئاژەڵی لەسەر بوو، وەك هێمایەك بۆ بیردۆزی پەرەسەندن[1][2].

---

(١) مرۆڤە بێویستەکان، ئاڤار جەبار، ناوەندی ڕێنوێن، ٢٠٢٠، ل ٢٥-٣٠. ئاڤار قەرەداغی

(٢) دەتوانین بەم جۆرەش ئیلحاد پۆلێن بکەین:

جۆرەکانی ئیلحاد (أنواع لإلحاد)

١- ناباوەڕیی گشتی و هەمەکی (الإلحاد الكلي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە نکوولی لە خودا و وەحی و پێغەمبەرایەتی و زیندووبوونەوە و هەموو جۆرە ئایینێك دەکات، بڕوای بە هیچ کامێك لەمانە نییە.

٢- ناباوەڕیی هەندەکی و جوزئی (الإلحاد الجزئي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە نکوولی لە هەموو شتێك ناکات، بۆ نموونە نکوولی لە بوونی خودا ناکات یان دانی پێدا دەنێت، بەڵام وەك زاتێکی تەواو وەسفکراو بە هەموو سیفەتێکی تەواوەتی و گەورەیی و جوانی نا، بەڵکوو وەك هێزێکی دەرەکی، یان دانی پێدادەنێت بەڵام دەڵێت لەگەڵ گەردوون جیاوازییان نییە، دیارە ئەمە بە پێناسە زاراوەییەکە پێی ناوترێت: ناباوەڕی، بەڵام لەژێر پێناسە زمانەوانییەکە جێی دەبێتەوە، چونکە ئەم جۆرە بیروباوەڕانە هەموویان لە ڕێ ڕاستەکە لایانداوە.

٣- ناباوەڕیی فیکری (الإلحاد الفكري): ئەم جۆرەیان کێشەکەی لە فیکریدایەتی و فیکری تێکچووە، وەك سوفستائییەکان لە فەلسەفەی یۆنانیدا، کە گومانیان لە هەموو شتێك هەبوو بە خۆشیانەوە، کەوایە حەتمەن گومانیان پەیدا دەبێت لە خودا و شتە پەنهان و غەیبییەکان کە

پێیان دەوت: «میتا فیزیقیا»، واتە: ئەودیو سروشت.

٤- ناباوەڕیی زانستی (الإلحاد العلمي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە پێی وایە هەر شتێك لە ڕێی دۆزینەوەی زانستییەوە نەزانرێت و دەرنەکەوێت بڕوای پێناکرێت، هەروەها هەر شتێك لە ڕێگەی تاقیگە و زانستە جیاوازەکان نەدۆزرێتەوە بوونی نییە، ئەم جۆرەیان زانستە جیاوازەکان لە: کیمیا و فیزیك و گەردووناسی و زیندەزانی بەکاردەهێنن بۆ ناباوەڕییەکەیان، خوداش دەخەنە بەر ئەو پێوەرە زانستییانە، بۆیە باوەڕی پێناهێنن. لای ئەوان یاسا گەردوونییەکان خودان، بۆیە «داوکینز» ڕێبەری گەورەی ناباوەڕەکانی ئەم سەردەمە دەڵێت: «ئەگەر دەڵێن خودا بریتییە لەو سیستەمانەی ئەو بوونەوەرە بەڕێوەدەبات، ئەوا ئێمەش بڕوامان بەو خودایە هەیە، بەڵام پێمان وایە ئەو سیستەمانە پێویستییان بەوە نییە لێیان بپاڕێینەوە بۆ ئەوەی بە هانامانەوە بێن!»

٥- ناباوەڕیی ئەقڵی (الإلحاد العقلي): ئەم جۆرە بەس ناوەکەی ئەقڵییە ئەگەرنا زۆر نائەقڵانییە، چونکە ئەم جۆرە دەڵێت: هەرچی ئەقڵ دەرکی پێ نەکات نییە، کەواتە دەڵێن: خوداش ئەقڵ دەرکی پێ ناکات، چونکە پەنهان و غەیبییە کەواتا نییە. دیارە ئەوە وەك پەرچەکردار (ڕەد فیعل) لە دژی کەنیسە و پیاوانی ئایینی مەسیحییەت سەریهەڵدا، چونکە ئەوان دژی ئەقڵ و زانست و زانا و فەیلەسووف و بیرمەندان بوون و زۆر دژایەتییان دەکردن و ئازاریان دەدان، بۆیە ئەمانیش هاتن هەموو شتێکیان ڕەتکردەوە جگە لە ئەقڵ و زانست.

٦- ناباوەڕیی دەروونی (الإلحاد النفسي): ئەم جۆرە، ئەقڵی و فیکری و زانستی و فەلسەفی نییە، بەڵکوو شتێکی دەروونییە و کەسەکە دەروونی

تێکچووە و بەدوای وەسوەسە کەوتووە، وەك پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) دەفەرمووێت: «شەیتان دێتە لای هەر یەکێك لە ئێوە و دەڵێت: کێ ئەوەی دروستکردووە؟ کێ ئەوەی دروستکردووە؟ تا دەڵێت: ئەی کێ خودای دروستکردووە؟ ئەگەر گەیشتنە ئەم حاڵەتە پەنا بگرن بە خودای گەورە و وازی لێ بێنن.»

٧- ناباوەڕیی تەقلیدی، شوێن کەوتوویی یان ئیلحادی نەزانین (الإلحاد التقليدي): ئەم جۆرە ناباوەڕییەش نە فیکری و نە ئەقڵی و نە زانستی و نە هیچ جۆریکی تریانە، بەڵکوو لەسەر بنەمای شوێنکەوتنی کوێرانە و نەزانین و بێزانستی دامەزراوە، کە کەسەکە هەر وا بەدوای کەوتووە بەبێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی پێ بێت و هیچ لەم بیروباوەڕەی خۆی بزانێت.

٨- ناباوەڕیی فەلسەفی (الإلحاد الفلسفي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە فەلسەفە بەکاردەهێنێت لەگەڵ قوتابخانە جیاوازەکاني، بۆیە دەبینین هەر لە کۆنەوە لە سەردەمی یۆنانەوە تاوەکوو ئەمڕۆ هەندێك فەیلەسووف هەبوون کە بڕوایان بە خودا نەبووە بۆ نموونە «دیمۆکریتس، ئەپیکۆر، نیچە، مارکس،... هتد.»

٩- ناباوەڕیی ئاشکرا (الإلحاد العلني): ئەم جۆرەیان ئاشکرایە و خاوەنەکانیان بەئاشکرا بانگەشەی بۆ دەکەن، دەڵێن: بڕوامان بە خودا و... هتد، نییە.

١٠- ناباوەڕیی شاراوە(الإلحاد السري): ئەم جۆرەیان نهێنییە و خاوەنەکانیان بانگەشەی بۆ ناکەن و دەری ناخەن، جا لەبەر هەر هۆکارێك بێت.

١١- ناباوەڕیی کۆمەڵایەتی (الإلحاد الاجتماعي): ئەم جۆرەیان لە باگراوندێکی کۆمەڵایەتییەوە هاتووە، واتا ناباوەرییەکی ئەقڵی و زانستی و فەلسەفی نییە، بەڵکوو دەرهاویشتەیەکی کۆمەڵایەتییە، کە پێی وایە کۆمەڵگە دەبێت دوور بێت لە ئایین و خودا ئەوجا پێشدەکەوێت، کە دیارە ئەمەش لە پەرچەکرداری (ڕەد فیعل)ی هەڵسوکەوتی کڵێسا و پیاوانی ئایینی مەسیحییەتەوە سەری هەڵداوە، بۆیە زۆر جار بێباوەڕەکانی خۆشمان دەڵێن: «هەتا کۆمەڵگە دانەڕنین لە ئایین، پێش ناکەوین. وەك ئەورووپا کە نەیانتوانی پێش بکەون هەتاوەکوو دەستبەرداری ئایین بوون.» کە دیارە ئەمەش قیاسی کەشکە لەسەر مەشك (قیاس مع الفارق)، چونکە خۆ ئیسلام نە دژی ئەقڵە و نە زانست و نە فیکر و نە زانا و نە بیرمەند، بەڵکوو هانی ئەمانە دەدات و زەمی کەسێك دەکات کە ئەقڵ بەکار ناهێنێت، هەروەك لە قورئاندا خودای گەورە زەمی کەسانێك دەکات و دەفەرموویت: تێڕانامێنن و بیرناکەنەوە.

١٢- ناباوەڕیی ئەنسرۆپۆلۆجی، مرۆڤناسی (الإلحاد الأنثروبولوجی): ئەنسرۆپۆلۆجی واتە: زانستی مرۆڤناسی، ئەو زانستەیە کە توێژینەوە لە مرۆڤ و هەڵسوکەوتی کۆمەڵگە و مرۆڤ و مرۆڤایەتی کۆن و تازە دەکات، ئەم جۆرە بێباوەڕی بە حیسابی خۆی کە توێژینەوەی کردووە، بۆی دەرکەوتووە کە ئایین بەرهەمی یەکێ لە مانەیە:

١- مارکسییەکان دەڵێن: ئایین و خودا داهێنراوی سەرمایەدارەکانە بۆ چەوساندنەوەی چینی هەژار، بۆ ئەوەی بە ناوی ئایین و خوداوە بەکاریان بێنن و بیانچەوسێننەوە و لێیان بەهرەمەند بن.

٢- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین بەرهەم و زادەی ترسن، دەڵێن:

پێش هەزاران ساڵ لەمەوبەر مرۆڤ لە ترسی لافاو، بورکان، هەورە تریشقە، برووسك، گێژەڵوکە، باران، بومەلەرزە و... هتد، پەنای بردووەتە بەر ئەودیو سروشت و خودا، بڕوای وا بووە کە خودایەك یان چەند خودایەك هەن کە بتوانن ڕزگاری بکەن، واتا بەم پێیەش بێت مرۆڤ خودا و ئایینی دروستکردووە.

٣- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی نەزانییەوە سەریان هەڵداوە، بۆ نموونە کاتێك مرۆڤ دیاردەیەکی سروشتی بینیوە، هەوڵیداوە هۆی پەیدابوونی بدۆزێتەوە، جا کاتێك نەیتوانیوە هۆکەی بدۆزێتەوە، پەنای بردووەتە بەر ئەودیو سروشت و هێزێکی دەرەکی، ئیدی خودا و ئایین بەم شێوەیە پەیدابوون و هاتوونە نێو کۆمەڵگە و مرۆڤایەتییەوە.

٤- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین بە پاڵنەری جنسی (سێکس) پەیدا بوون، وەك فرۆید کە هەموو دیاردەکانی ژیانی مرۆڤ دەگەڕێنێتەوە بۆ جنس و ئارەزوو.

٥- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین پیاوانی ئایینی و کاهینەکان دایان هێناوە، بۆ چەوساندوەی خەڵك و سوودوەرگرتن لێیان.

٦- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین لە ئەنجامی ئەوەوە پەیدا بوون، کە مرۆڤە سەرەتاییەکان خۆیان پەیوەست کردووە بە ڕۆحی مردووەکانەوە، کاتێك هەندێکیانیان بینیون لە خەودا وایان زانیوە کە ئەو ڕۆحانە دەسەڵات و کاریگەرییان هەیە بەسەر ژیانی دونیادا، بۆیە هەوڵی ڕازیکردنیان داون بۆ ئەوەی خۆیان بپارێزن لە زەرەر و زیانیان و لەپاشاندا هەندێك دروشمی دیاریکراویان داهێناوە و قوربانییان بۆ کردوون، بە هیوای ئەوەی یارمەتییان بدەن و خۆشبەختیان بکەن و بیانپارێزن، بۆیە بەم پێیە ئایین سەرچاوەکەی

بریتییە لە عیبادەت کردن بۆ پێشینان و مردووان.

٧- هەندێکی دیکە دەڵێن: خودا و ئایین دەستکردی کۆمەڵگەن، ئەوە کۆمەڵگەیە خودا و ئایینی دروستکردووە، کە کۆمەڵناسی فەڕەنسی «دۆرکهایم» بە دامەزرێنەری ئەم بیردۆزە دادەنرێت.

١٣- ناباوەڕیی هەستەکی، هەستگەرا، (الإلحاد الحسي): ئەم جۆرە ئیلحادە بڕوای بە هیچ شتێك نییە کە نەکەوێتە بەر پێنج هەستەکە، بۆ نموونە دەڵێن: ئێمە نە خودا دەبینین نە گوێمان لێیەتی نە بۆنی دەکەین نە تامی دەکەین نە بەدەست لێدانیش دەتوانین هەستی پێ بکەین، کەواتا نییە. بەو پێیە بێت نابێت بڕوایان بە ئەقڵ و فیکر و خۆشەویستی و... هتد، بێت، چونکە ئەوانەش ناکەونە بەر پێنج هەستەکە.

١٤- ئیلحادی نەبوونی وێناکردن و تەصەوڕ (الحاد عدم التصور): ئەم جۆرە تەنها بەڵگەی لەسەر نەبوونی خودا وێنانەکردن (تەصەوڕنەکردن)ە، کە دەڵێن: ناتوانین وێنا (تەصەوڕ)ی خودا بکەین، یان ناتوانین تەصەوڕی خودایەك بکەین کە دروستکەری نەبێت، یان هەر هەبوو و ئەزەلی بێت، یان ناتوانم وێنای خودایەك بکەم زانستی بە هەموو شتێك هەبێت و ئاگای لە هەموو شتێك هەبێت.

١٥- ئیلحادی ئارەزووبازی (إلحاد الشهوات): ئەم جۆرە ئیلحادە سەرچاوەکەی شەهوەت و ئارەزووبازییە، کە ئەم کەسە بۆ ئەوەی خۆی ئازاد بکات و لە چوارچێوەی دین و حەڵاڵ و حەرام بێتە دەرەوە، خۆی دەخاتە بازنەی بێباوەڕی و دەڵێت: باوەڕم بە خودا و ئایین نییە، بۆ ئەوەی لەم ڕێگەیەوە هەموو بەربەستە ئەخلاقی و ئایینیەکان ببەزێنێت و شەهوەت و ئارەزووی خۆی تێر بکات بە هەموو ڕێگایەك.

١٦- ناباوەڕیی تۆمەت بەخشینەوە (إلحاد الشبهات): ئەم جۆرە ناباوەڕییە پشت بە تۆمەت بەخشینەوە و گومان دروستکردن دەبەستێت، لەسەر خودا و پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر بێت) و قورئان و... هتد، زۆر جار کەسەکە بووە بە بێباوەڕ بەهۆی ئەم تۆمەتە بێبنەمایانەوە، کە دیارە بەدواداچوونی بۆ نەکردووە و لێکۆڵینەوەی بۆ نەکردووە و کوێرانە بەدوای کەوتووە.

١٧- ناباوەڕیی خودایەکی دیکە (إلحاد إله آخر): ئەم جۆرە ناباوەڕیییە دەڵێت: من چوزانم ئەو خودایەی ئێوە باوەڕتان پێیەتی عیبادەتی بۆ دەکەن و خۆشتان دەوێت و دەڵێن کە ڕۆزیدەرە و شیفاهێنە و... هتد خودایە؟ کێ ناڵێت خودایەکی دیکە ئەم کارانە ناکات یان چەند خودایەك ئەم کارانە ناکەن بەیەکەوە؟

١٨- ناباوەڕیی خودایەکی ستەمکار (إلحاد الإله الظالم): ئەم جۆرە ناباوەڕییە هەر لە کۆنەوە هەبووە، کە باسمان کرد کە «ئەپیکۆر» فەیلەسووفی یۆنانی هەندێك گومانی وروژاند لەسەر خودا و هەبوونی خراپە و شەڕ، ئەوان پێیان وایە کە ئەو هەموو نەهامەتی و ناخۆشی و نەخۆشی و تەنگوچەڵەمە و دیاردە سروشتییانە وەك بورکان و بومەلەرزە و سزادانی خەڵکی لە دۆزەخ نیشانەی خودایەکی ستەمکارن، دەڵێن: دیارە ئەو خودایە زۆر ستەمکارە و زۆر بێبەزەییە، ئەگەرنا چۆن دەبێت ئەو شتانە ڕووبدەن لەژێر دەستەڵاتی خودادا؟!

هەروەها دەڵێن: نابێت خوداش ستەمکار بێت، کەواتا هەر لە بنەڕەتەوەخودا بوونی نییە.

١٩- ناباوەڕیی ناوبانگ (إلحاد الشهرة): ئەم کەسەی هەڵگری ئەم جۆرە ناباوەڕییەیە مەبەستی تەنها خۆدەرخستن و ناوبانگ و جیاواز بوونە لەنێو خەڵك، ئەگەرنا زۆر کات هیچ بەڵگەیەك ناخاتەڕوو لەسەر بیروڕاکانی و ناتوانێت بەرگرییان لێ بکات.

٢٠-ئیلحادی ئەدەبی (الإلحاد الأدبي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە، بۆ سنووربەزاندن و چوونەدەرەوەیە لە هەموو کۆت و بەند و سنوورە ڕەوشتی و ئایینییەکان و وروژاندنی غەریزەکان بە ڕێگەی جیاواز، تا وای لێدێت هیچ پیرۆزییەك نامێنێت، تا دەگاتە ئەوەی نکووڵی لە بوونی خودا دەکەن و گومان دەخەنە سەری، ئەمەش لە ڕێگەی هۆنراوە و پەخشان و ئەدەب، بۆیە لە کۆمەڵگەی خۆشمان هەندێك بە ناو شاعیر دەبینین کە هیچ سنوورێکیان نەهێشتووەتەوە و ئیلحادەکەیان لە ڕێگەی ئەدەب و شیعر و پەخشان بڵاو دەکەنەوە، زۆر جاریش بەشێوەی خوازەیی (مجازی) و ناڕاستەوخۆ.

٢١- ناباوەڕیی نازانم (الإلحاد اللا أدري): هەڵگرانی ئەم جۆرە ناتوانن بڕیاری بوونی خودا بدەن و ناشتوانن نەفی بکەن، دەڵێن: نە دەڵێین هەیە نە دەڵێین نییە، بەڵکوو دەڵێین: نازانین.

٢٢- ناباوەڕیی گرنگی پێنەدەر (الإلحاد اللا إکتراثي): ئەم جۆرە ئیلحادە پێی وایە بابەتی بوونی خودا یان نەبوونی خودا جێی گرنگی پێدان نییە، پێویست ناکات بڕوامان پێی بێت، چونکە هەر شتێك بەرهەست و سوودبەخش و بەرچاو نەبێت شایستەی گرنگی پێدان نییە.

٢٣- ناباوەڕیی بەرژەوەندیخواز (الإلحاد المصلحي): ئەم جۆرە ئیلحادە مەبەستی سەرەتا و کۆتایی بەدەستهێنانی سوود و قازانجێکی دونیایی و

بەرژەوەندییە، بۆ نموونە بەدەستهێنانی ڕەگەزنامەی وڵاتانی ئەورووپی یان کارکردن بۆ هێزێکی دیاریکرا و بە پارە یان... هتد.

٢٤- ناباوەڕیی عاتیفی و هەڵچوو (الإلحاد العاطفي والانفعالي): ئەم جۆرە ناباوەڕییە لەسەر هیچ بنەمایەك دانەمەزراوە، بەڵکوو پاڵنەری عاتیفی یان تووڕەبوون و هەڵچوون لە کەسێکی دیندار یان زانایەك یان حیزبێکی ئیسلامی یان هەڵە تێگەیشتن لە دەقێك گەیشتووە بەوەی نکووڵی لە هەموو شتێك بکات بە خوداشەوە.

٢٥- ئیلحادی گوماناوی (الإلحاد الشكي): هەڵگری ئەم جۆرە ئیلحادە گومانی لە بوونی خودا هەیە، بۆیە زۆر جار دەڵێت: (٥٠٪) بڕوام بە خودا هەیە، زۆر جار دەڵێت: (٨٠٪) بڕوام پێیەتی، جاری واش هەیە دەڵێت: (٢٠٪) باوەڕم پێیەتی، بەڵام (٨٠٪) گومانم لەسەری هەیە.

٢٦- ناباوەڕیی دووڕوویی (الإلحاد النفاقي): هەڵگری ئەم جۆرە ناباوەڕییە دووڕووە و خۆی بە مولحید پیشان نادات، بەڵکوو خۆی بە باوەڕدار پیشان دەدات، بەڵام لە ناخیدا بێباوەڕە، ئیلحادەکەی شاردووەتەوە لەبەر بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی و سیاسی و... هتد.

٢٧- ناباوەڕیی کاتی (الإلحاد المؤقت): ئەوەش جۆرێکی دیکەیە کە کەسەکە ماوەیەك دەبێتە بێباوەڕ و مولحید و سەرلێشێواو، بەڵام دواتر دێتەوە سەر باوەڕ و دەبێتەوە باوەڕدار، وەك «ئەنتۆنی فلۆ» فەیلەسووفی گەورەی بەریتانی کە لە سەرەتادا بێباوەڕ بوو دواتر سێ کتێبی لەسەر ناباوەڕیی نووسی و زیاتر لە (٥٠) ساڵ بێباوەڕ بوو وە بە ڕابەرێکی گەورەی بێباوەڕی دادەنرا لە ئەورووپا، بەڵام پاشان باوەڕی هێنا و بوو بە باوەڕدار و کتێبێکی نووسی بە ناوی «خودایەك هەیە» (There is a God)

٢٨- ناباوەڕیی گەڕاو بە دوای ڕاستیدا (الإلحاد الباحث عن الحق): هەڵگری ئەم جۆرە ئیلحادە دەڵێن کە بەدوای ڕاستیدا دەگەڕێن و هەتاوەکوو ئێستا نەگەیشتوون پێی، بۆیە هەندێکیان لە کۆتاییدا دەبنە باوەڕدار هەندێکیشیان بە بێباوەڕی سەر دەنێنەوە.

٢٩- ناباوەڕیی لە خودایەتیدا (الإلحاد في الإلهيات): ئەم جۆرە بریتییە لە لادان لە مەفهومی ڕاستی خودای گەورە، بە شێوەیەك کە کەسەکە یان یەکسانی دەکات بە گەردوون و دەڵێت کە خودا و گەردوون و سروشت یەك شتن، یان خودای گەورە دەچوێنێت بە یەکێك لە دروستکراوەکانی، یان خودای گەورە دەکات بە جیسم و جەستەی وەك مرۆڤی بۆ بڕیار دەدات، یان نەفی سیفاتەکانی خودا دەکات و دەڵێت کە خودا زاتێکی ڕووت و موجەڕڕەدە، یان خودا وەسف دەکات بە هێزێك یان ڕۆحێك یان نوورێك، یان لە پاڵ خودادا چەند خودایەکی دیکە بڕیار دەدات وەك: خودای خێر و خودای شەڕ، خودای ڕووناکی و خودای تاریکی، خودای زەوی و خودای ئاسمان، خودای دونیا و خودای دواڕۆژ...

٣٠- ناباوەڕیی لە پێغەمبەرایەتیدا (الإلحاد في النبوات): ئەم جۆرە لە پێغەمبەرایتیدا تێکەوتووە و لایداوە، یان ئەوەتا نەفی پێغەمبەرایەتی و پەیوەندی نێوان خودا و پێغەمبەر دەکات، یان پێی وایە پێغەمبەرایەتی شتێکە مرۆڤ بە هەوڵدان دەتوانێت پێی بگات و بەدەستی بهێنێت، واتا: (اکتسابی)یە، هەر ئەم لادانەیە «ئەبوبکری ڕازی و ئیبن ڕاوەندی و... هتد» پێی وەسفکراوە کە دیارە ئەمانە نەفی پێغەمبەرایەتییان کردووە و بڕوایان پێی نەبووە.

٣١- ناباوەڕیی لە شتە بیستراوەکان (الإلحاد في السمعيات): ئەم جۆرە بریتییە لە بڕوا نەبوون بەو شتانەی کە بە بیستن پێمان گەیشتوون و ئەقڵ دەرکیان ناکات و ناتوانێت بیان زانێت، وەك فریشتەکان و جینەکان و هەبوونی دۆزەخ و بەهەشت و... هتد.

٣٢- ناباوەڕیی لە ڕەوشت و ئاکاردا (الإلحاد في الأخلاق والسلوك): ئەم جۆرە هیچ بەهایەك بۆ ڕەوشت دانانێت، پێی وایە ڕەوشت نسبی و ڕێژەییە و بەپێی کەس و شوێن و کات و بارودۆخ دەگۆڕێت و هیچ بنەما و ئەساسێکی نییە، ئەوە مرۆڤ و کۆمەڵگەیە ڕەوشت دروستدەکەن و سنووری بۆ دادەنێن، بۆیە زۆر پێیان ئاساییە لە هەموو بنەما ڕەوشتییەکان لابدەن و پەیوەست نەبن بە هیچ ئەخلاقێکەوە، چونکە پێیان وایە مرۆڤیش وەك زیندەوەرانی دیکەیە و دەتوانێت هەموو شتێك بکات بۆ تێرکردنی ئارەزووەکانی و بەدەستهێنانی سوود و قازانج و بەرژەوەندی.

٣٣- ناباوەڕیی لە شەریعەی ئیسلامی (الإلحاد في الشريعة الإسلامية): ئەم جۆرە بڕوای بە شەریعەی ئیسلامی و سەرچاوەکانی هەڵێنجانی شەریعەی ئیسلامی (أصول الفقه) و فیقهی ئیسلامی نییە و پێیان وایە شەریعەت بە عیبادات و موعامەلاتەوە هەمووی قابیلیەتی دەستکاریکردن و لابردن و زیادکردن و کەمکردنی هەیە، تەحریف و تەئویلی بێبنەما دەکەن بۆ دەقەکان و هیچ شتێك لایان قەطعی نییە هەموو شتێك قابیلیەتی تەئویل و دەستکاری و تەعدیل و زیادکردن و کەمکردنی هەیە، هەتا زۆرێکیان دەستیان بردووە بۆ نوێژ و حەج و زەکات و ڕۆژوو، تەئویلی پووچ و باطیل و لادەریان بۆ کردوون کە بە شێوەك هیچ پەیوەندی بەخودی ئەو شتانەوە نەمێنێت. هەروەها لە بابەتی موعامەلات و نیکاح و ئەوانەشدا بەتەواوەتی

هەموو سنوورێکیان شکاندووە و بەزاندووە، بە شێوەیەك كە ڕیبا و نێربازی و... هتد، حەڵاڵ کردووە، هەروەها بڕوایان بە هیچ کام لە ئەحکامەکانی دزی و زینا و کوشتن و بوختان و... هتد، نەماوە و تەئویلی پووچ و باطیلی بۆ دەکەن، لە بواری سیاسی و ئابووریشدا بڕوایان وایە کە ئایین بە هیچ شێوەك بۆی نییە دەست بخاتە ئەم بابەتانەوە. ئەوەی جێی داخە ئەوەی کە باسمان کرد زۆر جار هەڵگرانی ئەم بیروڕایانە خۆیان بە موسڵمان دەزانن و بانگەشەی موسڵمانبوون دەکەن.

٣٤- ناباوەڕیی لە سوننەتی پێغەمبەر ﷺ (الإلحاد في السنة النبوية): ئەم جۆرەیان بریتییە لە نکووڵی و ئینکاری لە سوننەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) بەتەواوی، بە هیچ شێوەیەك بڕوایان بە سوننە نییە و دەڵێن: قورئان سەرچاوەی سەرەکی و سەرەتا و کۆتاییە، کە دیارە لەم بانگەشەیاندا ڕاست ناکەن و زۆر شت لە قورئانیشدا ڕەتدەکەنەوە. کەواتا ئەوانە بڕوایان وایە کە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) کاری بەس گەیاندنی قورئانە و بەس، بە هچ شێوەیەك بۆی نییە شتێك زیاد بکات لەسەر بڕیارەکانی قورئان، بەڵکوو کاری گەیاندنی قورئانە بەبێ کەم و زیاد، هەندێکی دیکەیان بۆیە بڕوایان بە سوننە نییە، چونکە دەڵێن: سوننە پارێزراو نییە و خودای گەورە بەڵێنی پاراستنی سوننەی نەداوە و سوننە یان فەوتاوە یان هەڵبەستراوە.

دوو جۆرە سەرەکیەکەی ئیلحادی ناو فەیلەسووفان

ئەگەر بڕوانینە ئیلحادی ناو فەیلەسووفان، دەبینین دوو جۆر ئیلحادی سەرەکی هەیە:

یەك: ئیلحادی یەقینی

دوو: ئیلحادی گومانی

واتە هەندێکیان بە قسەی خۆیان یەقینیان هەیە لە نەبوونی خودا و ڕاستەوخۆش بێ پێچ و پەنا دەریدەبڕن، هەندێکی دیکەشیان گومانیان هەیە و بەگومانەوە نکوڵی لە بوونی خودا دەکەن.

یەکەم: ئیلحـــادی یەقینی

بـــارۆن دی هۆلباخ (١٧٢٣ - ١٧٨٩ ز)

هۆلباخ لە بەناوبانگترین کەسایەتیە ماددیەکانی سەدەی هەژدە بوو، کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر دژایەتیکردنی ئایین و سەرکەشبوون لێی، لە ساڵی (١٧٦٧ ز) کتێبێکی نووسی بە ناوی (المسيحية بعد أن أميط عنها اللثام) لەم کتێبەدا زۆر بە خەستی دابەزیە سەر مەسیحیەت و مەسیحیەتی بە نەهامەتی هەموو گەردوون دانا!

له پاشاندا هەر بەردەوام بوو لە هێرشەکانی و کتێبێکی دیکەی نووسی بە ناوی (نظام الطبيعة)، ئەم کتێبە وەسفی زۆری کرا:

«نیشـــاندانی ســـەرەکی هەڵوێســـتی مـــاددی لە ســـەدەی هەژدەیەمدا.»[١]

«ڕوونترین نیشاندانی تەوژمی ئیلحادییە، لە هەمووانیش لۆژیکی ترە.»[٢]

«تەواوترین و کامڵترین و ڕاشکاوترین نیشاندانە بۆ ماددیەت و ئیلحاد لە مێژووی هەموو فەلسەفەدا.»[٣]

بناغەی ئەم کتێبە لەسەر ئەمە وەستاوە کە هەموو دیاردە سروشتییەکان بگەڕێندرێنەوە بۆ هۆکارە ماددیەکان بەبێ پێویستی بە هۆکار نامادی، هەروەها چەسپاندنی ئەوەی کە سیستەمی گەردوونی بە هیچ جۆرێك بەرەنجامی نەخشەی خوایی نییە، بەڵکوو هەموو لە سروشتی ماددی شتەکان خۆیانەوە سەرچاوەیان گرتووە، هەروەها هەوڵی ئەوەی داوە ڕەخنە لە هەموو ئەو بەڵگانە بگرێت کە ئیمانداران لەسەر بوونی خودا دەیهێننەوە، جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە عەقڵی کۆتاییهاتوو و سنووردار ناتوانێت

---

(١) تاريخ الفلسفة، فريدك كوبلستون ب٦، ل٧٦.

(٢) معجم الفلاسفة، جورج طرابيشي، ل ٧١٧.

(٣) قصة الحضارة، ويل ديورانت، ب ٣٨، ل١٥٦.

هیچ جۆرە بیرۆکە و فکرێت دەربارەی بێکۆتا و بێسنوور بێنێتە کایەوە.[١]

هۆلباخ پشتی بە تیۆرییە زانستییەکانی سەردەمی خۆی دەبەست بۆ نکوولّی لە بوونی خودا و ڕەتکردنەوەی بەڵگەکانی و ڕەتکردنەوەی غەیری وجودی ماددی، بەمەش هۆلباخ بە یەکەم کەس دادەنرێت کە کتێبێکی تایبەتکراوی لەم بارەیەوە نووسیبێت و بەڕاشکاوی و بە زمان و تەعبیرێکی ڕوون و ئاشکرا ئیلحادی خۆی دەربخات.[٢]

هۆڵباخ بەوە نەوەستا تەنها نکوولّی لە بوونی خودا ڕابگەیەنێت، بڵێ گەردوون هیچ پێویستییەکی نییە بە خودا، بەڵکوو شانازی بەوەوە دەکرد کە ئەو «دوژمنی شەخسی خودایە.»[٣]

هەر بەوە نەوەستا و داوای دەکرد هەرکەسێك بیەوێت قسەکانی ڕوون بن، دەبێت هەردوو وشەی «خودا، دروستکردن» ون بکات.[٤]

---

(١) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل٢١٩.

(٢) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل٢٢٠.

(٣) الله في الفلسفة الحديثة، جيمس كولينز، ل٢١٨، والفكر الاوروبي الحديث - القرن الثامن عشر -، فزانكلين باومر، ل٦١، وقصة الحضارة ويل ديورانت، ب٣٨، ل١٤٥.

(٤) قصة الحضارة ويل ديورانت، ب٣٨، ل١٤٧.

جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە ئایین دژی بەختەوەری مرۆڤایەتییە، دژی پێشکەوتنە. بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە باوەڕووبوون بە خودا زۆر دوورە لەوەی مرۆڤەکان خۆشبەخت و بەختەوەر بن و قەلەقی و دڵەڕاوکێ و بەدبەختی و... زیاد دەکات. هۆلباخ پێی وابوو نەزانی و ترسی مرۆڤە سەرەتاییەکان وایکردووە بیرۆکەی خودا و خواوەندەکان بێتە کایەوە، پەرستشی خواوەندەکانی بە سادەبیری و لاوازی و فەقیرحاڵی وەسف دەکرد، بەردەوام جەختی لەوە دەکردەوە کە خۆسەپێن و ستەمکاران بەرگری لە ئایین دەکەن لەپێناو بەرژەوەندییە تایبەتەکانیان، بەڵگەی لەسەر ڕەخنەگرتن و دژایەتیکردنی ئایین بەوە دەهێنایەوە کە زیانی زۆری هەیە بۆ مرۆڤ و سەردەکێشێت بۆ زۆری ڕاجیایی و شپرزەیی و جەنگ لەنێوان خەڵکیدا، هەروەها بەکارهێنانی لەلایەن بەدکاران و خراپەکاران لە سیاسییەکان و غەیری ئەوانیش، بۆ پاڵپشتیکردنی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانیان.[١]

---

(١) تاريخ الفلسفة، فرديك كوبلستون، ب٦، ل٨١. بۆ زیاتر زانیاری لەسەر ئیلحادی هۆلباخ بڕوانە: تاريخ الفلسفة - القرن الثامن عشر - إميل برهيية، ل١٦٠. والموجز في تارخ الفلسفة، جماعة من الأساتذة السوفيات (٢٠٩ - ٢١١). والفكر الاوروبي الحديث - القرن الثامن عشر -، فرانكلين باومر (٦١ - ٦٣). قصة الحضارة، ويل ديورانت، ب ٣٨، ل ١٣٣ - ١٤٧. تاريخ الالحاد في الغرب، رمسيس عوض، ل١٣٦. ومعجم الفلاسفة، جورج طرابيشي، ل٧١٧ - ٧١٦.

لە کۆتاییدا هۆلباخ گەیشتە لوتکە لە دژایەتی ئایین و خودا، بۆیە ڤۆڵتێر و غەیری ئەویش هەستان بە وەڵامدانەوە و بەرڵستیکردنی و ڕەخنەبارانکردنی، ڤۆڵتێر کتێبکی دانا بە ناوی «خودا» لەوێدا وەڵامی ڕەخنەکانی هۆلباخی دایەوە[1]. [2]

فـیوربــاخ (١٨٠٤ _ ١٨٧٢ ز)

فیورباخ یەکێکە لە بەناوبانگترین فەیلەسووفەکانی سەدەی نۆزدەهەم، لە هەمان کاتدا یەکێکە لە نوێنەرە ناودارەکانی تەوژمی چەپی هیگڵی، کە بە دژە ئایین ناسراوە، بیروڕاکانی کاریگەری زۆریان جێهێڵا لەسەر هاوسەردەمەکانی و دوای خۆشی، هەربۆیە ئەنگڵز دەڵێت: «فیورباخ کەسێکی حەماسی و ئیشکەر و کۆڵنەدەر بوو، بۆیە ئێمە هەموومان بە تێکڕا فیورباخین.»[3]

سەرەڕای ئەوەی فیورباخ لە سەرەتای قۆناغەکانی فکریدا لەسەر بیروڕاکانی هیگڵ پەروەردە بوو، بەڵام دواتر لێی هەڵگەڕایەوە و ڕەخنەی لە فەلسەفەکەی گرت و لێی جیابوویەوە

---

(١) الموجز في تاريخ الفلسفة، جماعة من الأساتذة السوفيات، ل٢١٥، وتاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلي رايت، ٢٣٧.

(٢) بۆ هەموو بابەتەکە بگەڕێوە بۆ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل ١٨٥ _ ١٨٧.

(٣) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٩ _ ١٢. والموسوعة الفلسفية، جماعة من العلماء السوفيات، ل٣٦٥.

و فەلسەفەیەکی تایبەت بە خۆی بنیاتنا کە تەواو تەواو لەگەڵ بنەماکانی فەلسەفەی هیگڵ تێکدەگیرا، دواتر فەلسەفەکەی بە «فەلسەفەی سروشتی»[١] ناسرا، کە فەلسەفەیەکی تەواو ماددییە، بناغەکەی بریتییە لە پیرۆزکردنی سروشت (الطبیعة)، سروشت لەلای فیورباخ بوونەوەرە هەرە بەرز و گەورە و بڵندەکەیە، سەرەتا و کۆتایی هەموو شتەکانە، نە شتێك لە پێش ئەوەوە هەبووە، نەشتێکیش لە دوای ئەوەوە هەیە و دەبێت.

ڕووکەشی ماددی و شتە بەرهەستەکانی گەردوون و بوون بناغەی هەموو شتەکانن، وەك هەوا، ئاو، زەوی، ئاژەڵ، ڕووەك و هەموو بوونەوەرە هەستپێکراوەکان کە مرۆڤ لە خۆیانی جیادەکاتەوە.[٢]

فیورباخ پێی وایە سروشتی ماددی (الطبیعة المادیة) بنەما و بناغەی هەموو شتەکانە، فکر و هزر لە ماددە و سروشتی ماددییەوە سەرچاوە دەگرن و لەوێوە هەڵدەقووڵێن، مەعریفە و زانینی مرۆڤیش لەوەوە کورتهەڵاتووە. لێرەوە بناغەی ڕێبازەکە بەپێچەوانەی هیگڵ دادەنێت، چونکە هیگڵ پێی وایە فکر و هزر بنەمای وجود و بوونن، بەڵام فیورباخ سروشت بە بنەمای بوون و وجود دادەنێت.

---

(١) فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحلیم عطیة، ل٩١.

(٢) فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحلیم عطیة، ل٨٠.

فیورباخ زۆر بەسەرسەختی دژایەتی میسالی دەکرد، پێی وابوو دەبێت فەلسەفە دابماڵرێت لە غەیری تێڕوانی هەستی و ماددی و مرۆڤیش هەموو کورتهەڵبێنێت لە هەستەکانی، چونکە مرۆڤ لە هەموو بوونەوەرەکانی دیکە زیاتر هەستەکییە و ئیحساس و هەستیشی لە هەمووان بەهێزترە.[١]

فیورباخ هەر بە پیرۆزکردنی سروشت نەوەستا، بەڵکوو خودی مرۆڤیشی پیرۆز کرد و پێی وابوو بەرزترین بوونەوەرە، هەوڵیدا فەلسەفە کورتهەڵێنێت لە لێکۆڵینەوە لە مرۆڤ و بوونەکەی، بۆیە دەیگوت: «کێشەی ئەمڕۆ ئەوە نییە خودا هەیە یان نا، بەڵکوو کێشەی ئەمڕۆ ئەوەیە ئاخۆ مرۆڤ هەیە یان نا.»[٢] بەس زاتی مرۆڤ بەتەنها نوێنەری بوونی ڕاستەقینەیە (الوجود الحقیقی)[٣]، بەم پێیە فیورباخ بە دامەزرێنەری «ئیلحادی مرۆڤی و مرۆڤبوونی بێباوەڕ» (الانسانیة الملحدة) دادەنرێت.

فیورباخ یەکێکە لەو فەیلەسووفانەی سەدەی نۆزدەهەم کە زۆرترین گرینگی داوە بە بابەتەکانی پەیوەست بە ئایین، بۆچوونەکانیشی زۆر کاریگەر بوون بە ڕێبازی ماددی، لە بەناوبانگترین کتێبەکانی: (ماهیة المسیحیة)، کە بە یەکێك لە کتێبەکانی تەوژمی ئیلحاد

---

(١) الموجز فی تاریخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفیات، ل٢٩٧ _ ٢٩٨. و فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحلیم عطیة، ل١١٦ _ ١٢١.

(٢) فلسفة فیورباخ، أحمد عبد الحلیم عطیة، ل١٣.

(٣) الموجز فی تاریخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفیات، ٢٩٦ _ ٢٩٧.

دادەنرێت، ڕەواجێکی زۆریشی پەیداکرد، یەکێکی دیکەش لە کتێبە گرینگەکانی: (نسب الالهة تبعا للمصادر القديمة الكلاسكية والعبرانية والمسيحية)، لەوێدا جەخت لەوە دەکاتەوە کە ئەو خودایەی لە ئایینەکاندا هەیە تەنها بەرجەستەکردنێکە کە مرۆڤ بۆخۆی ئاواتەخوازیەتی و نەشی توانیوە بیسەلمێنێنت.[١]

لە بەرەنجامی ئەو پیرۆزکردنەوەی فیورباخ بۆ سروشت و مرۆڤ، سروشتی کردە بنەمای ئایینیش، چونکە لەلای ئەو سروشت خودایە، خودا لەلای فیورباخ شتێك نییە غەیری سروشت، بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە دەڵێت: «خودا بوونەوەرێکە هەموو بوون لەخۆ دەگرێت، گشتیشە، قابیلی گۆڕانیش ناکات، بەڵام خودا بریتییە لە خودی خۆر و هەموو بوونەوەرەکانی دیکە و خودی زەوی و ئاسمان...»[٢]

لە تێڕوانینی فیورباخدا هەموو ئەو سیفەتانەی پاڵدراون بۆ لای خودا لە ئایینەکاندا، هەموویان هی سروشتن بەڵام لێی سەندراوەتەوە و پاڵدراوەتە لای خودا! حەقیقەتی خودا دەگەڕێتەوە بۆ لای پیرۆزکردنی سروشت و بەرگکردنەبەری سیفاتگەلێك کە لە سەرووی مرۆڤەوەن.[٣]

---

(١) موسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوی، ب١، ل٢١١.

(٢) أصل الدين، فيورباخ، ل٥٠. والدفاتر الفلسفية، لينين، ب٢، ل٥٤.

(٣) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٩٦.

فیورباخ بە هەموو شێوەیەك ئەوە ڕەتدەکاتەوە کە خودا بوونێکی بەرزتری هەبێت لە سروشت یان لە سەرووی سروشتەوە بێت، یان لە دەرەوەی سروشت بێت، چەندان جار ئەوەی دووبارە کردووتە کە خودا غەیری سروشت شتێکی دیکە نییە، واتە خودی سروشتە[١]. بۆیە دەڵێت: «هەتا ئەگەر خودایەکت بینی لە سروشتدا، دەبێت یەکەمجار بیخەیە سروشتەوە، بەڵگەکانی بوونی خودا لە ڕێگەی سروشتەوە هیچ شتێك نیین غەیری بەڵگەی نەزانی و لاوازی.»[٢]

خودا لە فەلسەفەی فیورباخدا تەنها ڕەنگدانەوەی خودی مرۆڤە، حەقیقەتی بوونی خودا بەرجەستەبوونی حەقیقی بوونی مرۆڤ خۆیەتی، خودا تەنها وێنایەکی مرۆڤی تەواو و کامڵە، خودا بوونی نییە مەگەر بە پاڵدانی نەبێت بۆ لای مرۆڤ، بۆیە مرۆڤ خودای مرۆڤە.[٣]

ناسینی خودا ناسینی خودی مرۆڤە، هۆشیاری و وەعی و یەکەم و ناڕاستەوخۆیە بۆ مرۆڤ.[٤]

سەرچاوەی ئایین تەنها بریتییە لە بەجێهێنانی ویستە سایکۆلۆژییە دەروونیەکانی مرۆڤ کە پەیوەستن بە ترس و خۆشەویستی و

---

(١) أصل الدين، فيورباخ، ل٤٢.

(٢) تاريخ الفلسفة (القرن التاسع عشر)، إميل برهيية، ل٢٥٤.

(٣) أصل الدين، فيورباخ، ل٤٨. تاريخ الفلسفة (القرن التاسع عشر)، إميل برهيية، ل٢٥٤. وفلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٢١١.

(٤) أصل الدين، فيورباخ، (مقدمة المترجم)، ل١٠.

پێخۆشبوون و هیواو و ئومێدی گرێدراو بەو سروشتەی کە دەورەی ژیانی مرۆڤی داوە.[١]

سەرەڕای ئەوەی کە فیورباخ جەخت لەسەر فکری ناباوەڕی و ئیلحاددەکاتەوە کە نکوولێکردنە لە بوونی خودایەك جیاواز لە گەردوون و خودایەك لە سەرووی گەردوون و بوون کە دروستکەریەتی، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا نکوولی لە دینداری و تەدەیبون ناکات و داوای دەستبەرداربوون و وازهێنان لێی ناکات. بەڵکوو هەوڵی گەورەکردن و جوانکردنی دەدات، هەربۆیە هەندێك لە توێژەران بە ئیماندار و باوەڕداری دادەنێن، هەندێك لە پڕۆتستانتەکانیش پێیان وایە فیورباخ ئەوەی کە وتوویەتی دژی مەسیحییەت نییە.[٢]

بەڵام لە ڕاستیدا ناتوانرێت فیورباخ بە ئیماندار دابنرێت (ئیمان بە مانای ئیمان لەلای ئیمانداران و دینداران)، بۆیە هەندێك لە توێژەران ناوی دەبەن بە «مولحیدی بە تەقوا»[٣]، بە واتای ئەوەی کە فیورباخ بڕوای بە خودایەکی سەربەخۆ لە گەردوون و دروستکەر و بەڕێوەبەری گەردوون نییە، بەڵام لە هەمان کاتدا

---

(١) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٩٥، الموجز في تاريخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفيات، ل٣٠٠، وتاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلي رايت، ل٣٣٩، وموسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوي، ب٢، ل٢١٣.

(٢) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٢١١ _ ٢١٢.

(٣) فلسفة فيورباخ، أحمد عبد الحليم عطية، ل٢١٣.

هەوڵدەدات مرۆڤ بکات بە بەندەی خۆی، «لینین» لە فیورباخەوە قسەیەك دەگێڕێتەوە کە وتوویەتی: «بێگومان ئەنجامی لۆژیکی من ئەوەیە کە هیچ خودایەك بوونی نییە.»[١].[٢]

دووەم: ئیلحـــــادی گومانی

دەیڤید هیۆمم (١٧١١ _ ١٧٧٦ ز)

دەیڤید هیۆم یەکێکە لە بەناوبانگترین فەیلەسووفانی میتۆد و تەوژمی گومانگەرا، هەروەها یەکێکیشە لە بەرنامە و بناغە داڕێژەرانی ئەم ڕێباز و تەوژمە. لە سەرەتای ژیانییەوە بە قۆناغ و پێگەیشتنێکی ئایینی تێپەڕبوو و لەسەر ڕێبازی «کافیلینی» بوو، پاشان چووە سەر بیروڕا و ڕێبازی گومانگەرا، یەکێك لە گرینگترین کاریگەرییەکان لە هاتنەکایەی ئەم گۆڕانکارییە بریتیبوو لە خوێندنەوەی کتێبی «کلارك» بە ناوی: «بەڵگە لەسەر بوونی خودا و سیفەتەکانی»، ئەم کتێبە لەسەر چەسپاندنی بوونی خودا و بەڵگەکانی نووسراوە، بەڵام لەبەر لاوازیەکەی دەیڤید هیۆم گومانی لە ئایین و باوەڕەکەی پەیدابوو.[٣]

---

(١) الدفاتر الفلسفية، لينين، ب٢، ل٥٠.

(٢) بۆ هەموو بابەتەکە بگەڕێوە بۆ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل١٨٧ _ ١٩١.

(٣) الدين والميتافيزيقا فى فلسفة هيوم، عثمان الخشت، ل٨.

دەیڤد هیۆم گرینگیەکی زۆری دەدا بە ئایین و بابەتەکانی پەیوەست پێیەوە، هەر بۆیە دوو کتێبی لەم بارەوە نووسی: یەکیان «مێژووی سروشتی بۆ ئایین»، لەم کتێبەیدا باسی مێژووی ئایینەکان دەکات لەلای مرۆڤایەتی، هەروەها باسی گەشەسەندن و سروشتی ئایینەکان دەکات.

کتێبەکەی دیکەی بە ناوی «چەند گفتووگۆیەك دەربارەی ئایینی سروشتی»، ئەم کێبەی دەیڤید هیۆم بە کامڵترین و وردترین کتێبی دادەنرێت، چونکە چەندان ساڵ پێیەوە خەریکبووە و بەردەوام دەستکاری کردووە و زیاد و کەمی بۆی کردووە، هەتا دوای مردنیشی بڵاو نەکرایەوە. ئەم کتێبەی دەیڤید هیۆم گفتووگۆیەکی زۆر درێژە دەربارەی سێ کەسی ڕەمزی، کە هەرسێکیان خاوەنی تەوژمی جیاوازن، ئەوانیش:

«کلیانش»: نوێنەری ئاڕاستەی عەقڵی، کە پشتی بە عەقڵ بەستووە و پێی وایە لە ڕێگەیەوە دەگەین بە حەق.

«فیلۆن»: نوێنەری ئاڕاستەی گومانگەرا کە نە ئیمانی بە ئایین هەیە نە بە عەقڵ، بەڵکوو لە بازنەی گوماندا دەخولێتەوە.

«دیمان»: نوێنەری لاهووتە کە وەسفدارە بە چەقبەستوویی و نەرمی نەنواندن، ڕەتی دەکاتەوە بابەتی ئایین ملکەچ ببێت بۆ هیچ شیکردنەوە و ڕەخنەیەك.

دەیڤید هیۆم لەم کتێبەدا زۆر بەبێلایەنی شتەکانی نووسیوەتی، بە شێوەیەك توێژەران کەتوونە ڕاجیاییەوە لە دیاریکردنی نوێنەری دەیڤید هیۆم، بۆیە هەندێك وتوویانە لەگەڵ «کلیانش»ە، هەندێکی دیکە وتوویانە نەخێر لەگەڵ «فیلۆن»، هەندێکی دیکە وتوویانە نەخێر لەگەڵ هەردووکانە[١]. بەڵام ئەوەی دەردەکەوێت ئەوەیە کە زیاتر لەگەڵ «فیلۆن»ە، چونکە لەگەڵ بنەما فەلسەفی و مەعریفیەکانیدا دەگونجێت، لەبەرئەوەی زۆرجار دەڤید هیۆم خۆی بە «گومانگەرا» (شاك) وەسف دەکات.[٢]

ئەم کتێبە بووە بە یەکێك لە گرینگترین و پشت پێ بەستراوترین کتێب لەلای تەوژم و ڕێبازی ئیلحاد و ناباوەڕی، ئەو گومان و ڕەخنانەی لەوێدا خراونەڕوو بە شێوەیەکی یەکجار زۆر بڵاوبوونەوە.

لە میانەی ڕێبازە ئەزموونی و تەجریبی و گومانەراییەکەی دەیڤید هیۆم گومانی لەسەر هەموو ئەو بەڵگانە دروستکرد کە دەکرێنە بەڵگە لەسەر بوونی خودا، حوکمی لەسەر هەموویاندا بە شتی بەتاڵ و پووچ و بێ بنەما، چونکە پێی وابوو هەموویان لەسەر

---

(١) محاورات فی الدین الطبیعی، ل٦. ودیفید هیوم، زکی نجیب محمود، ل١٦٤، وتاریخ الفلسة، فریدیك کوبلستون، ب٥، ل٣٨٩. ودراسات فی الفسفة الحدیثة والمعاصرة، محمد عبد الحفیظ، ل٧٩.

(٢) شخصیات ومذاهب فلسفیة، عثمان أمین, ل١٣١.

بنەمای هۆکاری (العلیة) و سەربەخۆبوونی بوونی خودا لەوەی زیهن و مێشك پێی هەڵدەستی دامەزراون.

ئێمە کاتێك کاتژمێر دەکەینە بەڵگەی بوونی کاتژمێر دروستکەر، کاتژمێر دروستکەرمان بینیوە کە کاتژمێر دروست دەکات، کاتێکیش لە بوونی خانووەوە بەڵگە دەهێنینەوە لەسەر بوونی وەستا، وەستامان بینیوە کە خانوو دروست دەکات و هەموو پێداویستیەکان ڕێك دەخات و وێك دەخات، بەڵام لە بابەتی بوونی گەردووندا کەسمان هیچ یەکێك لە بەش و پێکهێنەرەکانی گەردوونی نەبینیوە تاوەکوو حوکم و بڕیار بدات کە چۆن و کێ دروستی کردووە، کەواتە ناکرێت بوونی گەردوون و سیستمەکانی بکەینە بەڵگە لەسەر بوونی خودا، هیچ مەعقول و لۆژیکیش نیە قیاس و بەراوردی سیستەم و ڕیکسازی گەردوون بکەینە سەر خانوو و کاتژمێر، چونکە ئێمە نە هۆکاری بوونی خودامان بینیوە، نە ڕێگە و ڕێکاری دروستکردنەکەی بۆ گەردوون!

هەربۆیە دەیڤید هیۆم لەسەر زمانی «فیلۆن» لەگەڵ «کلیانش» دەدوێت کە بە سیستەم و ڕێکسازی گەردوون بەڵگە لەسەر بوونی خودا دەهێنێتەوە، لەم گفتوگۆیەدا ئەمە بەڕوونی دەردەخات:[١]

---

(١) محاورات فی الدین الطبیعی، هیوم، ل٤٥ _ ٤٨. وتکوین العقل الحدیث، جون هرمان، ب١، ل٤٥٨. والله فی الفلسفة الحدیثة، جیمس کولینز، ل١٧٠. وتاریخ الفلسفة الحدیثة، فردریك کوبلستون، ب٥، ل٣٨٧ _ ٣٩١.

هەڵوێستیشی دەربارەی ئایینەکان هەر لە میتۆدە گومانگەراییەکەیەوە سەرچاوەی گرتووە، هەر بۆیە پێی وایە ئایینەکان لەلای مرۆڤەکان لە تێڕامانی فەلسەفی یان پێویستی عەقڵییەوە سەرچاوەیان نەگرتووە، بەڵکوو لە ئەنجامی خورافە و ئەفسانە و خەیاڵەوە سەرچاوەیان گرتووە، مرۆڤە سەرەتاییەکان لە ڕووحە نەبینراوەکانەوە بیرۆکەی خودا و خواوەندەکانیان بۆ دروست بوو، ئەمەش بۆ ئەوە بوو پێداویستییەکانیان پڕبکێتەوە، دوایی وایان دانا ئەم ڕۆحە لەم ڕۆحە گرینگتر و گەورەترە، یان...، بەم شێوەیە خواوەندەکان جۆراوجۆر و جیاواز بوون، چونکە ئەرك و کارەکانیشیان جۆراوجۆر و جیاواز بوون، بۆیە ئەو پێی وابوو بنەڕەت و بنەما و ئەسڵ لە ئایینەکاندا بریتییە لە شیرك و چەندییەتی و هابەشدانان نەك تەوحید و یەکتاپەرستی و تاك پەرستی.[1]

لەسەر زمانی «فیلۆن»ەوە پێی وایە ئایینەکان سەرچاوەی خورافە و خراپەکانن.[2]

سەبارەت بە پێغەمبەرایەتی و وەحییەوە، هەڵوێستی دەیڤید هیۆم بریتییە لە ئینکار و نکوڵیکردن و جەنگی لە دژ ڕاگەیاندووە. هەروەها

---

(١) تاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلي رايت، ل٢٢٣. والموجز في تاريخ الفلسفة، لجنة من الأساتذة السوفيات، ل١٧٨.

(٢) محاورات في الدين الطبيعي، ديفيد هيوم، ل١٤٩.

چەندان گومانیشی لەبارەیانەوە وروژاندووە، هەر بۆیە نووسینێکی تایبەتی نووسی لەبارەی موعجیزەوە بە ناوی: «وتارێك دەربارەی موعجیزەکان»، لەوێدا هەرچی موعجیزەی پێغەمبەران هەیە نکوولْیان لێ دەکات، پێی وایە داننان بە ڕوودانی موعجیزە باوەڕێکە کە لەسەر هیچ بنەمایەکی ڕاست و دروست دانەمەزراوە، چونکە: یەکەم: ئەزموون سەلماندوویەتی کە گەردوون لەسەر سیستەمێکی بەدوای یەکداهاتووی دیاریکراو دەڕوات، کەواتە بەڕاستدانانی بەردەوامبوونی ئەم سیستمە زۆر ئاسانتر و نزیکترە لە تێکچوونی و لادان لەم سیستمە. دووەم: موعجیزەیەکت دەستناکەوێت کەسانێکی متمانەپێکراو گێڕابیانەوە کە لە پلەیەکی عەقڵی بەرز و پێگەیەکی بەرزدابن لە ڕووی پەروەردەیی و... . سێیەم: مرۆڤ بە سروشتی خۆی مەیلی بەلای شتی سەیروسەمەرە و سەرسوڕهێنەر دەچێت، هەر بۆیە زوو باوەڕیان پێدەکات و قبووڵیان دەکات[1].

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەیڤید هیۆم نکووڵی لە مومکینبوونی موعجیزە ناکات، چونکە مومکینبوونی موعجیزە بەرەنجامی ڕێبازەکەی خۆیەتی کە نکووڵی لە بەدوای یەکداهاتنی هۆکاری (التتباع السببی) لەنێوان شتەکان و ڕووداوەکاندا دەکات، کەواتە

---

(١) دیفید هیوم، زکی نجیب محمود، ل١٦٦ _ ١٧٠. وتاریخ الفلسفة الحدیثة، ولیم کلی رایت، ل٢١٧. ومدخل الی الفلسفة، هرمان راندال، ل١٩٢. ومدخل إالی الفلسفة، جون لویس، ل١١٥. والالحاد فی الغرب، رمسیس عوض، ل١٢٦ _ ١٢٨.

مادام شتەکان بە سیستەمێکی دیاریکراو بەدوای یەکدا نایەن، دروستە هەر شتێکی نائاسایی لە سروشتدا ڕووبدات.[١]

دەیڤید هیۆم گاڵتە بە کتێبە ئایینیەکان دەکات، قسەیەکی بەناوبانگی هەیە: «ئەگەر هەر کتێبێك لە کتێبەکان لاهووت یان مێتافیزیکی قوتابخانەیی بەدەستەوە بگرین و بڵێین: ئەمانە هیچ شتێکی ئەزموونی و تەجریبی دەربارەی چەندییەتی و ژمارەیان تێدایە؟ نەخێر، یان هیچ شتێکی دەربارەی ڕووداوەکانی بوون تێدایە؟ نەخێر، کەواتە فڕێیدە ناو ئاگر، چونکە هیچیان تێدا نییە غەیری سەفسەتە و و وەهم و خەیاڵات!»[٢][٣].

سپنسـەر (١٨٢٠ _ ١٩٠٣ ز)

سپنسەر زانایەکی و دەروونی و کۆمەڵناسی بووە، هاوسەردەم و هاوڕێ و هاودیدی داروین بووە، پشتگیرییەکی زۆری لە بیردۆزی پەرەسەندن کرد و زۆر جەختی لێ دەکردەوە، هەتا وای لێهات بە

---

(١) قصة الفسفة الحديثة، زكي نجيب محمود، ل٢٤٥.

(٢) مبحث فى الفاهمة البشرية، هيوم، ل٢٢١. وتكوين العقل الحديث، جون هرمان، ب١، ل٣٠٢. والفكر المادى الحديث، محمود عثمان، ل١٣٨ _ ١٤٠. وعقائد المفكرين فى القرن العشرين، عباس العقاد، وموسوعة الفلسفة، عبد الرحمن بدوى، ب١، ل٤٧٤.

(٣) بۆ هەموو بابەتەکە بگەڕێوە بۆ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل٢١٦ _ ٢١٩.

«پێغەمبەری پەرەسەندن» ناوی دەرکرد، بەڵام ئەو پەرەسەندنی تەنها لە بواری بایۆلۆژی نەهێشتەوە، بەڵکوو گشتاندی بەسەر هەموو دیاردە سروشتییەکان، لەکاتێکدا لە پێش ئەودا تەنها کورتهەڵاتبوو لە بواری بایۆلۆژی.[١]

سپنسەر لە میتۆدی مەعریفیدا کەسێکی «نازانمگەرا» (لا أدري) بوو، پێی وابوو مرۆڤ تەنها ڕووکەشی شتەکان دەبینێت، هەر بۆیە لەژێر ڕۆشنایی ئەم میتۆدەیدا هێرشی زۆر توندی دەکردە سەر ئایینەکان و شوێنکەوتووانی، لە هەمان کاتیشدا ڕەخنەی زۆری لە ئاڕاستە و تەوژمی ئیلحادی یەقینی دەگرت. ئەوانەی بڕیاری یەکلاکەرەوە و کۆتاییان دابوو کە خودا بوونی نییە، ئەمەشی دووبارە بەرەنجامی میتۆدە گومانگەرایەکەی بوو، چونکە ئەو پێی وابوو ئێمە ناتوانین بوون یان نەبوونی خودا بسەلمێنین، بۆیە دەبێت بڵێین نازانین خودا هەیە یان نا، واتە حوکمی یەقینی و یەکلاکەرەوە نییە.[٢][٣]

---

(١) تاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلي رايت، ل٤٣٦. والموسوعة الفلسفية المختصرة، ل٢٤٧. والموسوعة الفلسفية، لجنة من علماء السوفيات، ل٢٤٧.

(٢) تاريخ الفلسفة الحديثة، وليم كلي رايت، ل ٤٣٩ _ ٤٥٥. الموسوعة الفلسفية المختصرة، ل٢٤٧. والموجز في تاريخ الاديان، جماعةمن علماء الأساتذة السوفيات، ل٥٠٦.

(٣) بۆ هەموو بابەتەکە بگەڕێوە بۆ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل٢٢٠ _ ٢٢١.

بەرتراند ڕاسـل (۱۸۷۲ _ ۱۹۷۰ ز)

بەرتراند ڕاسل یەکێکە لە گەورەترین فەیلەسووفە گومانگەراکان، ناوبانگەکەی هەموو خۆرئاوای داگیرکرد، وەك هەندێك لە توێژەران دەڵێن: «بەرتراند ڕاسل پیگەیەکی گەورەی لە لێکۆڵینەوە و گرینگیدانی فەلسەفی ئینگلیزی هەبووە، لە ناو فەلسەفەی ئینگلیزیدا لە هەموویان دیارترە، لە هەمووشیان زیاتر کێشە و گفتووگۆ و دەمەتەقێی فەلسەفی هێناوەتە کایەوە. هەروەها بەهێزترین وێتەبێژی ڕۆحی فەلسەفی بووە لە جیهانی ئینگلیزی لەم سەردەمەدا، تاکە بیرمەندی ئینگلیزییە لەم سەردەمەدا کە ناوبانگێکی نێودەوڵەتی هەیە، تاکە کەسە کە ناسراوە لە هەموو شار و وڵاتەکان»[1]

گومانەکانی و ڕەخنەکانی بەرتراند ڕاسل بە شێوەیەکی یەکجار فراوان بوون بە بنەما و پشت پێبەستراو لەلای تەوژمی ئیلحادی، لەدوای ئەوەی وتارەکەی «پەرستشی مرۆڤی ئازاد» بڵاوکردەوە، بیروڕا و بۆچوونەکانی دەربارەی ئایین زۆرترین ئاماژەی پێ دەکرا لە سەدەی بیستدا.[2]

بەرتراند ڕاسل گرینگیەکی یەکجار زۆری دەدا بە بابەتە ئایینیەکان، لە زۆر شوێن و لە زۆرێك لە نووسینەکانیدا هەوڵی

---

(۱) الفلسفة الانجليزية فی مائة عام، رودلف متس، ب۲، ل۱٦۳.

(۲) مختارات من أفضل ما کتب برتراند رسل، ل۳۳.

هەڵوەشاندنەوەی دەدا، بەخۆی دەوت «گومانگەرا» (لا أدري)[١]، هەروەها دەیوت: «من پێم وا نییە خودای مەسیحییەت ئەگەری بوونی زیاتر بێت لە خوداکانی «ئۆلامپ»_ خواوەندەکانی یۆنان.[٢]

بەرتراند ڕاسل لە سێ بابەتی سەرەکی و گرینگی دەکۆڵییەوە: » خودا، نەمری (خلود)، ئازادی و ویست و ئیرادە»، لە کۆتاییدا گەیشتە ئەوەی هیچ هۆکارێکی بەجێ نییە بۆ بڕواهێنان بەم سێیانە.[٣]

بەرتراند ڕاسل دەربارەی قۆناغە فکرییەکانی دەڵێت: «من ئەوەی پەیوەستە بە ئایینەوە گەیشتم بەوەی کە یەکەم شت بڕوام بە ئازادیی ویست و ئیرادە نەمێنێت، پاشان بڕوام بە ڕۆحیش نەمێنێت، لە کۆتاییدا بە خوداش.»[٤]

دەربارەی بوونی خودا و دروستکەر دەڵێت: «تایبەت بە بابەتی بوونی خودا، بەڵگەی زۆر و جۆراجۆر خراونەتەڕوو، بەڵام من بڕوام وایە کە هیچیان هیچ بایەخێکیان نییە، هیچ کەسێکیش ئەگەر لە ناچاری نەبێت قبووڵیان ناکات.»[٥]

---

(١) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل٥١.

(٢) حوارات مع برتراند رسل، ل٢٥.

(٣) حوارات مع برتراند رسل، ل٢٣

(٤) فلسفتي كيف تطورت، برتراد رسل، ل٣.

(٥) حوارات مع برتراند رسل، ل٢٤.

بەرتراند ڕاسل نموونەیەك دەهێنێتەوە لەسەر گومانگەراییەکەی لە بوونی خودا، دەڵێت: «هیچ کەسێك ناتوانێت بیسەلمێنێت لەنێوان زەوی و مەریخدا قۆرییەکی چا نییە و کە لە خولگەیەك دەسووڕێتەوە، بەمەرجێك قۆریەکە ئەوەندە ورد بێت هیچ تەلیسکۆبێك نەیدۆزێتەوە، بەڵام کەسیش بـــاوەڕ ناکات، من بڕوام وایە خودای مەسیحیەتیش بە هەمان پلەیەیە و ناتوانرێت بسەلمێنرێت.»[1]

لە ساڵی (١٩٢٧ ز)دا بەرتراند ڕاسل سیمینارێکی پێشکەشکرد بە ناونیشانی «بۆ مەسیحی نیم؟!»، لەوێدا ئەو هۆکارانە باس دەکات کە وای لێکردووە باوەڕی بە خودا نەبێت و چەند ڕەخنە و گومانیش دەربارەی بەڵگەکانی بوونی خودا دەوروژێنێت.

بەرتراند ڕاسل بەڵگەی هۆکار و سەبەبیەت و هۆکاری یەکەم (المسبب الأول) باس دەکات کە یەکێکە لە بەڵگە بەهێزەکانی بوونی خودا، بنەمای بەڵگەکە بریتییە لەوەی کە هەموو هۆکارێك هۆکردێکی هەیە، هەموو شتێك هۆکارێکی لەپشتەوەیە، بەرتراند ڕاسل ڕەخنە لەم بەڵگەیە دەگرێت و دەڵێت ئەگەر وابێت، دەبێت لە کۆتاییدا بڵێین خوداش پێویستیی بە هۆکارێك هەیە! پاشان باسی بەڵگەی سیستەم و ڕێکسازی دەکات کە بنەماکەی بریتییە

---

(١) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل٥١، ئەم کتێبە خودی بەرتراند ڕاسل پێشەکی بۆ نووسیوە.

لەوەی کە ئەم سیستەم و ڕێکسازییەی لە گەردووندا هەیە پێویستی بە سیستمدانەر و ڕێکساز هەیە، ئەو دەڵێت: سیستەم و ڕیکسازی نییە لە گەردووندا، ئەوەی ئێمە پێیدەڵێین سیستەم، تەنها مواسەفاتگەلێکی مرۆییە و بەس.[١]

ئا بەم شێوەیە مامەڵە دەکات لەگەڵ هەموو بەڵگەکانی بوونی خوا کە ئیماندارا ن دەیهێننەوە لەسەر بوونی خودا، بەردەوام ڕەخنە و گومان دەخاتەڕوو دەربارەیان، هەربۆیە ئەم گومان و ڕەخنانەی بەرتراند ڕاسل بوونە پشت پێبەستراوی مولحیدەکان لەدوای خۆی.

بەرتراند ڕاسل پێی وایە ئایینەکان لەسەر بناغە و بنەمایەکی بابەتی و عـــەقڵی دانەمەزراون، بەڵکوو بناغــە و بنـــەڕەت و بنەماکەیان بریتییە لە لایەنێکی نەفسی و دەروونی و وەهمی و خورافی. ئایینەکان لەلای بەرتراند ڕاسل بە شێوەیەکی بنەڕەتی لەسەر ترس لە سروشت دامەزراون، هەروەها لەسەر حەز و ویستی مرۆڤ بۆ کەسێك یان هێزێك کە یارمەتی بدات لەسەر ناخۆشی و زەحمەتیەکان، بەرتراند ڕاسل پێی وایە مرۆڤ خودا و ئایینی داهێناوە بۆئەوەی ئەم بۆشاییانەی بۆ پڕبکاتەوە، پاشان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە زانست یارمەتیمان دەدات کە ئەو ترسەی زاڵە و سەپێنراوە بەسەر مرۆڤدا بڕەوێتەوە، هەروەها

---

(١) مختارات من أفضل ما كتب برتراندا رسل، ل٤٠.

فێرمان دەکات پەیوەست نەبین بە هاوکاری و یارمەتییەکی وەهمی و خورافی کە لە ئاسمانەوەیە.[١]

بەرتراند ڕاسل عەقیدە و بیروباوەڕ پێناسە دەکات و دەڵێت: «باوەڕێکی قووڵە بە شتێك کە هیچ بەڵگەیەکی لەسەر نییە.[٢]

بەرتراند ڕاسل بەردەوام دەبێت لە ڕەخنەی ئایین و دەڵێت: «پێم وایە کۆی هەموو ڕووەکانی ئایین بە درێژایی مێژوو زیانبەخش بووە«. لەدوای ئەوەی دان دەنێت بە هەندێك سوودی ئایین، دەڵێت: «بەڵام سەرەنجامی ئایینەکان لە زۆربەی بارودۆخەکاندا نەرێنیە...، پێموایە ئایین هۆکاری زۆربەی زیان و زەرەرەکانە.»[٣]

بەرتراند ڕاسل هەستکردنی مرۆڤ بە پێویستی ئایین بە ترسنۆکی و ترس لێکدەداتەوە، بۆیە دەڵێت: «ئەوانەی وا هەست دەکەن پێویستە لەسەریان ئایین یان عـــەقیدەیان هـــەبێت بۆئەوەی

---

(١) حورات مع برتراند رسل، ل٢٧، ولماذا لست مسيحيا _ ضمن مجلة أنا أفكر _ العدد (٧)، ل٢٧. ومختارات من أفضل ما كتبه برتراند رسل، ل٣٣ _ ٤٥.

(٢) مختارات من أفضل ما كتب برتراند رسل، ل٣٦.

(٣) حورات مع برتراند رسل، ل٢٦، ولماذا لست مسيحيا _ ضمن مجلة أنا أفكر _ العدد (٧)، ل٢٧. ومختارات من أفضل ما كتبه برتراند رسل، ل٣٤ _ ٣٦ _ ٥٠).

ڕووبەڕووی ژیـــان ببنەوە، ئەوانە تەنهـــا جۆرێك لە ترســنۆكی دەردەخەن.»[١]

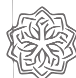
لە ژێر ڕۆشنایی میتۆدە گومانگەرایی و ماددییەکەی نکوولّی لە مانەوەی هەمیشەیی بوونی ڕۆح دەکات و دەڵێت: «دەزانم جەستە لێك هەڵدەوەشێت و شی دەبێتەوە و دەڕزێت، بۆیە بە هیچ شێوەیەك هیچ داواکارییەك نابینم بۆ بڕواهێنان بەوەی کە ڕۆح دەمێنێتەوە و بەردەوام دەبێت کاتێك جەستە شی دەبێتەوە و دەڕزێت.»[٢].[٣]

---

(١) أفضل ما كتبه برتراند رسل، ل٥٠. وحوارات مع برتراند رسل، ل٣٠.

(٢) حوارات مع برتراند رسل، ل٣٣.

(٣) بۆ هەموو بابەتەکە بگەڕێوە بۆ: ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث، د. سلطان عبد الرحمن العميري، ل٢١ ـ ٢٤.

ناباوەڕی (ئیلحاد) لە کوردستان

ناباوەڕی لە کوردستان مێژوویەکی کۆن و دوور و قووڵی نییە، بەڵکوو دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سییەکانی سەدەی بیست و سەرەتای چلەکان کاتێك مارکسییەت و شیوعییەت لە ساڵی (١٩٣٤ز) لە عێراق دامەزرا.

بۆیە هەر دوای ئەمە زۆری نەبرد ئەم فیکرە ماددییە مارکسییە شیوعییە پەڕییەوە بۆ کوردستان و بە بەهێزی و شکۆوە مابوویەوە و خەڵکی بەشانازییەوە باسی فکرەی مارکسییان دەکرد و بە تەوژمی ڕزگاری کوردی ناویان دەهێنا، بەوشێوەیەش مایەوە لەنێو بەشێك لە چینی سیاسی و ڕۆشنبیردا هەتاوەکوو کۆتایی ساڵانی هەشتاکان، بەڵام لە دوای ساڵانی نەوەد بانگەشەکاری دیار و بەهێز و سیاسی و حیزبی نەما، ئەوەی کە هەیە لە چوارچێوەی تاکە کەسی و تۆڕەکۆمەڵایەتییەکان و هەندێك پەرتووك و بڵاوکراوەدایە.

جیا لەوەی لەو ساڵانەدا تا دەگاتە دوای داگیرکردنی عێراق، ناباوەڕی بە هەموو پەل و پۆ و لقەکانییەوە لەنێو نەتەوەی کورددا سست و لاواز و بێسەنگ بوو، کە بە دەگمەن خەڵکی ئەو باسەیان دەهێنایە پێشەوە و خەڵك زیاتر و توندتر دەستیان بە ئایینی ڕەسەنی باوك و باپیرانیان دەگرت، ئەوەش ڕەنگە بگەڕێتەوە

بۆ ئەو کاریگەرییە دەرەکی و نێوخۆییانەی کە کوردی بەخۆیەوە سەرقاڵ کردبوو، لەوانە:

• کاریگەریی حیزبە ئیسلامییەکان

• نەمانی متمانەی خەڵك بەرانبەر بانگەشەکارانی مارکسییەت و لادینییەکان

• شەڕی نێوخۆ و براکوژی کورد

• ڕەنگە هۆکارێکی دیکە ئەوە بێت کە خەڵکی لەو سەردەمەی کوردستان لەنێو سانسۆرێکی (حسار) دەرەکی و حکومەتی عێراقیدا بوو، هەروەها سەرقاڵی ژیانی سادە و بەڕێوەبردنی باری سەختی ئابووری خۆی بوو، بەمەش کەمتر دەپرژایە سەر بابەتە فکرییە ئاڵۆزەکان و لێکدانەوەکان، بەڵکوو ئەو جیهانبینییە ڕوونەی کە پێشتر دەربارەی ناڕاستی فکرە ناباوەڕییەکە بۆی دروست بوو، بەسی بوو و زیاتر کاتی هەنگاونانی نەبوو. تەنانەت بۆ ئەوەشی وەڵامی چەواشەکارییە بێ ناوەڕۆکەکانی فکرە مارکسییەکە بداتەوە.

ئەوەی کە ناکرێت لەبەرچاو نەگیرێت، کوردستانی دوای داگیرکردنی عێراقە لەلایەن ئەمەریکاوە، کە ئەگەر چی ئەمریکا پێش ئەوەی دەست بداتە جەنگەکە نییەتی خۆی بۆ خەڵك شیکردەوە و وتی کە بەدوای چەکی ئەتۆمی و چەند خاڵێکی دیکەدا دەگەڕێت کە کێشەی بۆ ئاسایشی نێونەتەوەیی هەیە.

بەڵام جەنگە ئیلحادییەکە ڕاست ئەو کاتە دەستی پێکرد کە جەنگی عێراق کۆتایی پێ هات. ڕوویەکی دیکەی تازەی نەبینراوی جیهان بە ڕووی کورددا کرایەوە، خەڵکی زۆر بەپەلە و وازیان لەو شتانە دەهێنا کە بووبوونە قەید و بەند و کەلتور، بەمەش دەرگایەکی نوێ بە ڕووی تەوژمی ئیلحاددا کرایەوە و هەموو کەس بە ڕاست و ناڕاست دەیتوانی هەموو ئەو بیروڕایانەی باوەڕی پێی هەیە و باوەڕی پێی نییە لە لای خۆی بڵاو بکاتەوە. دواتر دیسان بەهۆی کاریگەری تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان گوڕی شەپۆلەکە توندتر و بەهێزتر بوو کە هەتا ئەم ساڵانەی دواییش بەردەوام بوو.

هۆكار و ئامڕازەكانی ناباوەڕی

١- ڕەنگە یەكێك لە هۆكارە هەرە سەرەكییەكانی ناباوەڕی تەمەڵی مرۆڤەكان بێت بەرانبەر بە بەدواداچوون و لێكۆڵینەوە و شیكردنەوەی بابەتەكان. هەندێك وا ڕاهاتوون تەنها بە جۆرێك لە دەریای زانیاری ڕازی دەبن و واز لە قووڵایی باسەكان دەهێنن. بەمەش زۆر جار ڕووكەشی سادەی باسەكان مانای ئەو ئەصڵ و بنەما و بنچینەیە نادەن بەدەستەوە كە قووڵایی باسەكان پێمانی دەڵێن، لەمەشدا زۆر كەس كەوتۆتە هەڵەی كوشندە و لێتێكچونێكی ناپەسەندەوە و كە هەر بەو تۆزە زانیارییە كەمە ئیكتیفای كردووە و قووڵ و قاڵ نەبۆتەوە، ڕەنگە هەر خودی خۆشی ئەوە بزانێت كە قووڵبوونەوە تێیدا ڕەنگە لە قازانجی ئارەزووەكانی نەبێت و تووشی بكات بە قەید و بەند و پابەندی بكات بە ئایین و بەرنامە خواییەكانەوە، خاوەنی ئەم تێڕوانینە سەرپێییەش زۆر جار كەسێكی تەممەڵی ئارەزووبازە و حەوسەڵەی قووڵبوونەوەی لە بابەتە فكرییەكاندا نییە.

خۆ ئەگەر هاتبا ئەم خاوەن بیروبۆچوونە ئیلحادییە تێڕوانینێكی ورد و قاڵی بۆ ئیسلام بكردایە و بە شوێن بەڵگەكان بگەڕایە، ئەوە ڕەنگە سەری لە مەزرایەكی باوەڕداری و پلەیەكی بەرزی ئیمانیدا دەربهێنایە و لە سەراپای شنە و جوانییەكان بگەیشتایە.

٢- دەشێ هۆکارێکی دیکەی ناباوەڕی ئەو هەوڵە بێت کە کەنارخراو و دوورەپەرێزەکانی نێو کۆمەڵگەکان دەیانەوێت قەرەبووی بکەنەوە، دیارە بۆ ئەوەی بازێکی باش بدەیت و بە یەك هەنگاو زۆر بڕۆیتە پێشەوە و خەڵك ناوت بهێنێت دەبێت دژی کۆمەڵگەکەت هەنگاو هەڵگریت، وەك کۆمەڵگە نەبیت و ڕووبەڕوویان بوەستیتەوە، ئەم وەستانەوەیەش لە ئەنجامی ئەو زەبرە گەورە دەروونییەی بەر ناخی کەسەکە کەوتووە لە وەلانانی کۆمەڵایەتی و گۆشەگیر و دوورەپەرێزی، ڕەنگە لە چاوی ئەو کەسەوە خۆ بە گەورەزانین باشترین چارەسەر بێت بۆ هەستانەوە سەرپێ و یەکسان بوونەوەت، بگرە گەورەتر بوونیشت لە چاو چواردەورتدا. بۆیە فیز و دان نەنان بە ڕاستییە ئەقڵی و لۆجیکی و زانستییەکاندا زۆر جار ئالەتێکی ناپەسەندی مرۆڤەکانە بۆ هەڵنانیان بەرەو ناباوەڕی.

ئەوان عەقڵیان داخستووە و بوار ناهێڵنەوە بۆ تێگەیشتن و گەیشتن بە ڕاستی و حەقیقەت، زۆرێك لەوانەی کە تووشی نەخۆشی ناباوەڕی بوون بە دوای چارەسەردا ناگەڕێن و ئەقڵیان دادەخەن و بە دوای ڕاستیدا ناگەڕێن، کاریان تەنها نکووڵیکردن و ئینکاریکردنە، لە هەمان کاتدا دەرگای ئەقڵیان کردۆتەوە و خستویانەتە سەر پشت بۆ هەموو گومان و شوبهەیەك، ئامادەن هەمووی وەربگرن و بڕوای پێ بکەن و بڵاوی بکەنەوە ئەگەر چی ناڕاست و درۆ و دەلەسە و چەواشەکاریش بێت، بەڵام ئامادە نین گوێ بۆ حەق و ڕاستی بگرن و وەری بگرن.

٣- تەقلید و چاولێکەری و شوێنکەوتنی کوێرانەی چواردەور و کەسە دیارە ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاواییەکان.

٤- لاوازی و بێدەسەڵاتی و نەزانینی بانگەشەکارانی ڕێگای ڕاست کە هەل بۆ ناباوەڕان و دژەئایینەکان دەڕەخسێنێت کە سوود لەو دەرفەتە وەربگرن و ئیستیغلالی حاڵی نالەبار و شێواوی ئاییندارارن بکەن.

٥- سازشکردن و دەستەمۆبوون بەرانبەر بە زانست و داهێنان و پێشکەوتنە ڕۆژئاواییەکان و وردبوونەوە لەو بارودۆخە کۆڵەوار و دواکەتوویەی کۆمەڵگە باوەڕدارییەکان کە ڕەنگە دیسان کەسانێکی دەروون بەزیو هەڵنێت بۆ دابڕان و ترازانیان لە ئایین و باوەڕ.

٦- هەبوونی کۆمەڵە و جەماعەتە توندڕەوەکانی نێو سەرجەم ئایینەکان، وەك: جەیشی ئازادی ئیرلەندی[١] و حیزبی بەیتی یەهوودی و ڕێکخراوی داعش، کە زۆر جار دەبنە هۆی لادان و بێباوەڕی هەندێك خەڵکی نەشارەزا.

٧- یەکێکی دیکە لە هۆکارەکان ئەو تەوژمە ئیلحادییە بەهێزە پشتگیریکراوەیە کە هاوڕێیانی بێباوەڕ چوست و چالاکن و نەخەوتوون و بەردەوام لە هەوڵدان هەتاوەکوو زۆرترین کەس

---

(١) - دەستەیەکی سەرکێش و موتەتەریفی ئیرلەندی مەسیحی بوون لە ساڵی ١٩٩٠ سەریان هەڵدا.

و نێچیر بخەنە داویان و بە دەردی ئیلحاد گیرۆدەی بکەن، لە بەرانبەریشدا خوێندنەوەی پەڕتووك و بڵاوکراوەی ئیلحادی لە لایەن گەنج و لاوەکان و بە هاناوەچوونی بانگەوازە ئیلحادییە جیهانییەکە لە لایەن خەڵکانی بێئەزموون و نەشارەزای باسە ئیلحادییەکان، هەروەها بەداوەوە بوونیان بە چیرۆکە قەڵبە ئیلحادییەکان، کە بەشێکی ئەو پێوەدراو و نێچیرانەش ڕەنگە لە سەرەتای کاروانەکە مەبەستیان وەڵامدانەوە و هەڵکوتان بووبێت بۆ سەر پەڕاوی تاڵ و قەڵبی ئیلحاد، بەڵام ئاکامێکی ناپەسەند یەخەی گرتوون و بوونەتە تێوەگلاوی نەخۆشی ئیلحاد.

٨- ئیلحادی ڕۆژئاوا بەشێکی باشی لە ژێر سەری دەسەڵاتە ناڕەوا و قۆرخکارییەکانی قەشە و کڵێسادا بەرهەمهاتووە، لەبەرئەوەی سەرسەختانە دژایەتی زانستی دەکرد بە ناوی خودا و بە ناوی دینەوە، هەڵسوکەوتە خراپەکانی دەسەڵاتی دەشەرعاند و لە دژی چینی ڕەش و ڕووت کەوتبووە بەرەی دەسەڵات و سەروەت و سامانی لەگەڵ دابەش دەکرد.

بەڵام لە هەمووی قێزەونتر دژایەتی سەرسەختانەی زانست و پێشکەوتنی زانستی بوو، بە ئەندازەیەك هەزاران زانای وەك کۆپەرنیکۆس و گالیلۆیان دەکوشت یان ناچار بە تۆبەکردنیان دەکردن، بەڕاستی ئەوان سەردەمێکی تاریك و نەگونجاویان بەدیهێنابوو نەیاندەهێشت زانست پەل بهاوێت و زاناکانیان دارکاری و مەرگبار دەکرد، بەوەش لە دوای ڕێنسانس و شۆڕشی فەڕەنسا

زانست و کۆمەڵگە هەلێکی باشیان بۆ ڕەخسا تۆڵە لە ئایین بکەنەوە، کە ئەو گڕەی بۆ کڵێسا خۆشکرا پڕپشکەکانی ئیسلامیشی گرتەوە.

٩- سیستەمی سەرمایەداری ئازادانەی ڕەهای ئەمڕۆ کارەساتی گەورەی مرۆڤایەتی ناوەتەوە لە ڕووی دابەشکردنی کۆمەڵگە بۆ کەمینەیەکی پڕ و زۆرینەیەکی قڕ.

لە هەر وڵاتێکیشدا هەژاری بڵاوبوویەوە کڕینی بیروباوەڕی خەڵکی تێیدا هەرزان و ئاسان دەبێ، یەکێك لە هاوەڵان وتویەتی: (إذا دخل الفقر بلدا يقول له الكفر خذني معك)، واتا: ئەگەر هەژاری بچێتە شار و وڵاتێکەوە کوفر و بێباوەڕی پێی دەڵێت: لەگەل خۆت بمبە.

١٠- نەمانی دەسەڵات لای بەرەی ڕاستڕەو و گرنگیدانی بەرەی دەسەڵاتی چەپ بە بارە ئیلحادییەکە هەتا خەڵکی بە بابەتی لاوەکی لە ڕێی دەسەڵات شڵۆق و سەرقاڵ بکات و کاتی لاکردنەوەیان بەرەو دەسەڵات نەمێنێت و ئەوانیش چۆنیان بوێت بەو شێوە لێیان بخوڕن.

١١- پێشکەوتنە زانستییەکان و لاوازبوونی ئایینەکان بەرانبەری، کە بەو پێشکەوتنە زانستییە دنیای تۆڕی کۆمەڵایەتی زەبری بڕەندە و کوشندەی لە ئاییندا و هەر کەس هەر فکرە و بیروبۆچوونێکی لاوەکی گوشراو لە بیروباوەڕەکانی خۆی هەبێت دەتوانێت بە خێراییەکی سەیر و ئاسان بە دنیادا بڵاوی بکاتەوە.

١٢- گەورەبوونی بنەهەڕەمی ناباوەڕی و زیادبوونی ژمارەیان ڕەنگە لە هاوڕێیەتی و پەیوەندی کردنی کەسانی ناباوەڕیشەوە سەرچاوە بگرێت بە تایبەت ئەگەر کەسێکی باوەڕلاواز و کەم توانا لە زانیاری و جیهانبینی و بەرچاو ڕوونیدا هاوڕێ بێت لەگەڵ کەسێکی بێباوەڕی دەم هەراش و زۆرزان و فرت و فێڵچیدا، کە دەکرێت زۆر ئاسان ڕام بکرێت و بە پەردەی ئیلحاد بەری چاوی بگیرێت.

١٣- دەکرێت بوترێت هەموو لایەن و هۆکارەکانی دیکە بە هێندەی میدیا نەیانتوانیوە و ناتوانن کاریگەری نێگەتیڤیان لەمەڕ بێباوەڕیدا هەبێت بەشێوەیەکی گشتی و کاریگەر، لەو بارەوە برەوپێدەرانی بێباوەڕی چەکوشی میدیا بەکاردەهێنن و ئەوەی دەیانەوێت لە گومان و دوودڵی دەربارەی دژ بە ڕاستییەکان دەیئاخننە گوێ و مێشك و دەروونی مرۆڤەکان بەبێ جیاوازی و کاریگەری تەواویان لەسەر دادەنێت، ئەویش بەهۆی ئەو چەواشەکارییانەی کە لە هەواڵ و ڕووداو و تێزە جیاوازە فەلسەفی و زانستی و لۆجیکییەکاندا بوونی هەیە.

میدیا دەتوانێت ڕاستییەکان بگۆڕێت و هەواڵەکان چەواشە بکات و ئەوەی نەیویست بڵاوی نەکاتەوە و ئەوەی ویستی لە ئاستی خۆشی بیباتە دەرەوە و مەبەستی خاوەن میدیاکان بە ئاسانی لە ماوەیەکی کورتدا بە هەموو جیهان بگەیەنرێت، لە هەموویان خراپتر بەو بەرنامەیەی کە میدیا هەیەتی دەتوانێت کۆمەڵگە

ئاڕاسته بكات بەرەو لایەك كە چەپگەراو بێباوەڕینی دەسەڵات ڕازی بن و بیانەوێت، میدیا زۆر ئاسان دەتوانێت گەنجەكان بوروژێنێت و كەلتورەكان بگۆڕێت و گومان و دوودڵی بخاته دڵی هەر كەسێك لەسەر هەر بوارێك كە مەبەستی بێت.

١٤- له هـــۆكاره زەق و ناســـازەكانی ئیلحـــاد ڕۆچـوونه لەنێو ئارەزووبازیدا، چونكه ناباوەڕی پاساوێكی لەباره بۆ پڕكردنەوەی ئارەزوو و حەزه ئاژەڵییەكانی مرۆڤ.

وەك دیاره ئیلحاد پابەند نییه به هیچ ڕێڕەوێكی ڕەوشتی و هیچ جۆره ڕەوشتنامەیەك جێبەجێ ناكات، بەڵكوو ئەوەی حەزیان لێیەتی و دەتوانن دەستەبەری بكەن دەیكەن، هەر لەو كاتەوەی كەسێكی ناباوەڕ ئیعلانی ناباوەڕییەكەی كرد، ئەوا زۆر ئاسان دەتوانێت بەبێ شەرمەزاری مومارەسەی ئارەزووە ئاژەڵییه نالەبارەكانی بكات و لەو قەید و بەنده نەخوازراوه ڕزگاری دەبێت كه خوداناسی و ئایینەكان بەسەرشان و ملیدا دێنن و دەست و پەلی دەبەستن، ئەم گۆڕانكارییەش دەرفەتێكی ناوازەیه كه زۆربەی مرۆڤەكان دەیقۆزنەوه و ناهێڵن له كیسیان بچێت هەتا ئەوەی كه چێژ لەو دنیا خۆشه پڕ جوانییه وەرگرن و هیچ یاسا و ڕێسایەكیش نەیانبەستێتەوه، ئەم هەنگاوەی بێباوەڕانیش وا دەكات كه كەسانێك له ئەوپەڕی خۆشگوزەرانی و ژیانكردن و چێژوەرگرتندا بن و ئەوانی دیكەش نەك هەر زەقەی چاویانه

و ناتوانن چێژ وەرگرن، بەڵکوو دەبنە قوربانی هەوا و ئارزووە ماددی و غەریزییەکانی بەشە کەمینەکە.

١٥- ڕەنگە هەموو جارێك بەرەی ناباوەڕان تاوانباری سەرەکی نەبن، بەڵکوو ئەو نمایشە دزێوەی بەشێك لە بانگەشەکاران و ئایینزا و مەلا و خۆ بە دۆست زانانی ئایین دەیکەن ڕەنگدانەوەیەکی زۆر نالەبار و ناحەز لە ناخی گەنج و لاوەکان تەنانەت دنیا دیتوانیش دەسازێنن، زۆر جار بانگەشەکار و بانگوخوازانی هیچ لەباردا نەبوو برینی قووڵی جەستەی ئایین و باوەڕن، زۆرەملێیانە پاڵ بە خەڵکییەوە دەنێین هەتا لە ئایین و خوا و باوەڕ دەستیان بەربێت و پاشەکشەی لێبکەن.

کاتێك هەندێك لەوانەی بە ڕاستی پرسیاریان هەیە و لەگەڵ پرسیارەکانیان ڕاستگۆن و لە مێژووی ئایینەکان دەپرسن و دەدوێن تووشی شۆك دەبن، کاتێك کە لە بچووکی باڵای زانستییانەوە ناتوانن شیکاری گونجاو بۆ دەق و یاسا ئایینییەکان بکەن، یان ناتوانن ڕاڤەیەکی تەندروست بدەن بە ئایین و دەق و پەڕاوە ئایینییەکان، ئیتر لەناخیانەوە گومان و ناڕوونی بەرانبەر دەقەکان پاڵیان پێوە دەنێت تا کاتێك خۆیان لەنێو ئەندامانی کاروانی ئیلحادییەوە دەبیننەوە.

١٦- یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئیلحاد سیستەمی پەروەردە و فێرکردنە کە دەبنە هۆی:

- بە لاڕێدا بردنی بابەتە ئایینییەکان لەنێو خوێندندا

- دانانی مامۆستای نەشارەزا و بێتوانا پەروەردەنەکراو

- بێقەدرکردنی خوێندنگا و پەیمانگا ئایینییەکان

- یان ڕێکخستنی چالاکییەکان بە شێوەیەك کە خزمەت بە ونبوونی گەنجان بکاتدا

چارەسەرەکانی ئیلحاد

چارەسەر بۆ ئیلحاد و هەموو تەوژم و ڕەوتە ئیلحادییەکان و هەموو لادانە فکرییەکان بریتییە لەمانە:

١- چاندن و بەهێزکردنی بیروباوەڕ (عەقیدە)یەکی ڕاست و دروست، پشت بەستوو بە قورئان و سوننەی صەحیح و بەڵگەی ئەقڵی و فیکری و زانستی، نەك عەقیدەیەکی وشك و سادە و ساکار کە بەرگەی گومانی بێباوەڕان نەگرێت، چونکە بەڕاستی ئێمە کێشەیەکمان هەیە ئەویش بریتییە لەوەی کە عەقیدە دەخوێنرێت، بەڵام کەم جار وایە پشت ئەستوور بێت بە بەڵگەی ئەقڵی و لۆژیکی و زانستی. زۆر جار هەندێك کەس حەساسییەتیان بە ئەقڵ هەیە، کە لە ڕاستیدا نابێت وا بێت، چونکە کە ئەوان دێنە مەیدان بانگەشەی فیکر و ئەقڵ و زانست دەکەن ئەگەر چی نە فیکر و نە ئەقڵ و نە زانست پشتگیرییان ناکات، دەی ئەوەش بانگەشەیەکی بێبنەمایە.

لە پاشاندا گشتاندنی ئەم جۆرە عەقیدەیە بە نێو ئاستە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا، بەتایبەت جیلی گەنجان، ئەمەش بە ڕێگای جیاواز جیاواز، بۆ نموونە لە ڕێگای دەرسی تاکەکەسی، دەرسی گشتی، موحازەڕات، بەرنامەی ڕادیۆیی و تەلەفزیۆنی، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، بڵاوکراوە، گۆڤار و... هتد.

٢- بەهێزکردنی بنەما ئایینی و فیکری و عەقیدەییەکان بە بەڵگەی ئەقڵی، فەلسەفی، فیکری، زانستی و لۆژیکی.

٣- سوود وەرگرتن لە ئامڕازە جیاوازەکان بۆ گەیاندن و بڵاوکردنەوە و ڕەواندنەوەی گومانەکان، هەروەها ئامڕازی نووسین و ڕاگەیاندن و دروستکردنی ڕێکخراو و سەنتەر و قوتابخانە و... هتد.

٤- ئاگادارکردنەوە و هۆشیارکردنەوەی خەڵکی بەگشتی و گەنجان بەتایبەت لە تێکەڵبوون و خوێندنەوەی پەرتووکی ناباوەڕی و بێباوەڕی کە بەس گومانیان خستووەتەڕوو بەبێ وەڵامدانەوە و ڕەواندنەوەی گومانەکان، چونکە ئەم کەسە یان ئەم گەنجە تاوەکوو ئێستا بۆ خۆی شارەزاییەکی وای لە ئیسلام و قورئان و فیکر و فەلسەفەی ئیسلام نییە، چ پێویست دەکات تۆ هێشتا لەوانە شارەزاییت نەبێت بچیت خەریکی ئەوانی دیکە بیت؟!

٥- زیندووکردنەوەی زانستە ئیسلامییەکان و شەرعییەکان، نوێکاری تێیاندا و خستنەڕوویان بە شێوازێکی جوان و ئاسان و سەردەمییانە و خۆشەویستکردنیان لەبەر چاوی خەڵك و هاندانیان بۆ نزیکبوونەوە لێی و خۆ تەرخانکردن بۆیان.

٦- گرنگیدان بە بابەتە ئیمانی و ڕۆحییەکان و زیندووکردنەوەی دڵ و دەروون و ڕاهێنانی خەڵکی لە تام و چێژ وەرگرتن لە عیبادەت، نەوەك وەرگرتنی ئەمانە وەك عادەتێك، بۆیە دەبینین زۆربەمان کە نوێژ دەکەین ئاگامان کەم لە نوێژەکانمانە کە دیارە

نوێژ قسەکردن و موناجاتە لەگەڵ خودای گەورە، بۆیە کەم تام و چێژی لێوەردەگرین و ڕەنگدانەوەی دەروونی و ڕۆحی و دەرەکی و کردەیی زۆر کەمە -بەداخەوە-.

٧- تێگەیشتن لە قورئان و سوننەت بە تێگەیشتنێکی ڕاست و دروست و واقیعییانە و دوور لە شلگیری و توندڕەوی، هەروەها ڕەچاوکردنی مەبەستەکانی شەریعەت (مقاصد الشريعة) لە کاتی تێگەیشتن و جێبەجێکردن و دابەزاندنی بۆ نێو کۆمەڵگە.

٨- دەرخستنی جوانییەکانی ئیسلام (محاسن الإسلام) لە هەموو بوارەکاندا، وەك: بواری فیکری، عەقیدەیی، تەشریعی، یاسایی، عیبادەتی، سیاسی، ئابووری، ڕەوشتی و... هتد.

٩- گرنگیدان بە زانستە ئەزموونییەکان (تەجریبییەکان)ی وەك فیزیا و... هتد، هەروەها بەکارهێنانیان بۆ پشتگیری و پاڵپشتی بنەما عەقیدەیی و دینییەکانی ئیسلام، چونکە تا ئێستاش زۆرێك لەم زانستانە لە دەستی ڕۆژئاوادان و بە کەیفی خۆیان بەکاری دەهێنن.

١٠- گرنگیدان بەو کەسانەی لە وڵاتانی دەرەوە و ڕۆژئاوادا دەژین، بۆ تێگەیاندنیان و پێگەیاندنیان و پاراستنیان لە لادان و بە لاڕێدا بردن.

١١- بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە بۆ ئامراز و هۆکارەکانی ناباوەڕی و هەوڵدان بۆ وشککردن و نەهێشتنیان.

١٢- وەڵامدانەوەی گومانەکان بە شێوازێکی جوان و زانستی و فیکری و قەناعەتپێکەر.

١٣- بەکارهێنانی حیکمەت و دانایی لە وەڵامدانەوەی ناباوەڕی و بێباوەڕان، دوورکەوتنەوە لە بەکارهێنانی مەنهەجی نازانستی و نالۆجیکی و جنێو و تەشهیر و زمانی زبر.

١٤- هەتا بکرێت گفتوگۆکان تاکەکەسی و پەنهان بێت لەگەڵ بێباوەڕان، بە ئامانجی هیدایەتدان و ڕێنموونیکردنیان. بەڵام ئەگەر بە ئاشکراو لەبەر چاوی خەڵك بێت، ڕەنگە ئەم ئامانجە نەپێکێت و کەسەکە لەبەر کەسایەتی خۆی نایسەلمێنێت و داننانێت بە ڕاستییەکاندا. ئەمە بەشێوەیەکی گشتی وایە، ئەگەرنا ڕەنگە هەندێك بارودۆخ وا بخوازێت کە ڕووبەڕوو لەنێو خەڵك لەگەڵیان دانیشی و گفتوگۆیان لەگەڵدا بکەی و بەتایبەت کاتێ ئەوان داوای دیبەیت و گفتوگۆ دەکەن و تەحەددا دەکەن و بەبەهێزی خۆیان نیشان دەدەن.

١٥- کەسانی شارەزا و تایبەتمەند هەستن بە وەڵامدانەوە و گفتوگۆکردن و دیبەیتکردن، نەوەك کەسانێکی نەشارەزا کە بابەتی گومانەکە پسپۆڕی ئەوان نەبێت. لە ڕاستیدا دەبێت بوارەکان لێك جیا بکرێنەوە نەوەك بەو تێکەڵییەی ئێستا دەبینرێت کە کەسێك لە هەموو بوارەکان قسە و گفتوگۆ و دیبەیت دەکات. بە ڕاستی ئەگەر بمانەوێت گفتوگۆ و دیبەتەکان و وەڵامدانەوەکان بەرهەمدار و

قەناعەت پێکەر بن پێویستە کەسانی لێکۆڵەر و پسپۆڕ بەو کارە هەستن.

١٦- دامەزراندنی سەنتەر و دامەزراوەی زانستی تایبەت بە وەڵامدانەوەی ناباوەڕی و ڕەواندنەوەی گومانەکان. بەستنی کۆنگرەی نێوخۆیی و نێودەوڵەتی لە زۆربەی وڵاتەکان بۆ کۆکردنەوە و وەڵامدانەوەی ناباوەڕی و گومان و شوبهەکان. دەتوانرێت ساڵانە بێت یان چەند ساڵ جارێك بکرێت و وەڵامی قەناعەتپێکەر و زانستی و لۆجیکی بدرێتەوە، وەك چۆن ئێستا بۆ بابەتە فیقهییەکان چەندان کۆمەڵەی فقیهیمان هەیە (المجامع الفقهیة)، کە پێشهات و پرسیارەکان کۆدەکەنەوە و لە شوێنێکدا زانایانی تایبەتمەند بەم بوارانە کۆدەبنەوە، تاوتوێی بابەتەکان دەکەن و وەڵامیان دەدەنەوە و بڕیاریان لەسەر دەدەن.

١٨- هەبوون و پەیداکردنی پەیوەندیەکی بەردەوام و توندوتۆڵ لەنێوان ئەو کەسانەی لەو بوارەدا کار دەکەن، هەروەها ڕا گۆرینەوەی بەردەوام لەنێوانیاندا هەبێت. جا ئەگەر لەسەر ئاستی جیهانیش نەتوانرێت ئەم کارە بکرێت، ئەوا هەوڵبدرێت لەسەر ئاستی نێوخۆی هەر وڵاتێك ئەو کارە بکرێت.

١٩- هاندان و یارمەتیدان و پشتیوانیکردنی قوتابیانی خوێندنی باڵا بۆ لێکۆڵینەوە و توێژینەوەکردن لە بواری ناباوەڕی، بەتایبەت وەڵامدانەوە و ڕەواندنەوەی گومانەکان.

٢٠- بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە و سەرژمێریکردنی مەیدانی بۆ زانین و ناسینی ئەو کەسانەی تووشی ئەم نەخۆشییە بوون -ناباوەڕی- و ڕێنموونیکردنیان و وەڵامدانەوەیان و ڕەواندنەوەی گومانەکانیان بە شێوازێکی حەکیمانە و لێزانانە و نەرمونیان و پشوودرێژانە.

٢١- دانانی هەندێك پەرتووکی زانستی و بەهێز کە لەم بوارەدا نووسرابن لە قوتابخانە و زانکۆکان و سەنتەر و ڕێکخراوەکان، کردنیان بە مەنهەجی خوێندن و تێکەڵکردنیان و دانانیان لەگەڵ زانستە شەرعییەکان، واتا وەك وانەیەك لە وانەکانی زانستی شەرعی بخوێندرێت و گرنگی پێبدرێت.

٢٢- نووسین و وەرگێڕانی پەرتووکی بەهێز لەم بوارەدا، وەك پەرتووکی فیکری و فەلسەفی و زانستی و... هتد.

٢٣- گرنگیدانی تایبەت بە دروستکردنی کەسانی پسپۆڕ لە بواری ناباوەڕیدا، وەك چۆن هەوڵ هەیە بۆ پێگەیاندن و دروستکردنی بانگخواز و زانای ئایینی ئاواش هەوڵی دروستکردنی ئەم جۆرە کەسانە بدرێت کە تایبەتمەند بن لەم بوارەدا.

٢٤- سەردانیکردنی قاوەخانە و گازینۆ و ئەو شوێنانەی کە گەنجانی لێن، هەروەها پێشکەشکردنی موحازەرە و دەرگە واڵاکردن بۆ پرسیارکردن و وەڵامدانەوەیان بە شێوازێکی جوان و زانستی و قەناعەتپێکەر.

٢٥- هەستانی سەرکردەکان و سیاسییەکان و حاکمەکان بە ئەرك و واجبەکانیان بەرانبەر نەخۆشی ناباوەڕی.

٢٦- پەروەردەکرنی منداڵان و ڕۆڵەکان لە لایەن دایك و باوکانەوە، هەروەها کەمتەرخەمی نەکردنیان بەرانبەر ڕۆڵەکانیان، چونکە منداڵ و گەنج ئەگەر لەماڵەوە لە لایەن دایك و باوکییەوە پەروەردە نەکرێت و دانەمەزرێت لە ڕووی ئیمانی و فیکری و ڕەوشتییەوە، ئەوە بە دڵنیاییەوە لە دەرەوە و لە ڕاگەیاندن و لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و قوتابخانە و زانکۆکاندا پەروەردەیەکی خراپ و فیکرێکی خراپ وەردەگرن لە هەندێك حاڵەتدا.

٢٧- هەستانی مامۆستاکانی قوتابخانە و زانکۆکان و نێوەندەکانی خوێندن بە ئەرکی دینی و ڕەوشتی خۆیان و پەروەردەکردن و پێگەیاندنی قوتابیان بە پەروەردەیەکی ئیمانی و فیکری بەهێز، بە شێوەیەك بەرگرییەکی وا بۆ قوتابیەکان دروست بکات کە بتوانن خۆیان بپارێزن لە ڕووخانی فیکری و ڕەوشتی و ئیمانی.

٢٨- بەکارهێنانی شێوازی جیاواز بۆ هۆشیارکردنەوەی تاك و خێزان و کۆمەڵگە لە زەرەر و زیان و مەترسییەکانی ناباوەڕی، وەك بەرنامەی تەلەفزیۆنی و نووسین و پۆستی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و... هتد.

٢٩- نزیکبوونەوەی زانـــایان و بیرمـــەندان و بانگخـــوازان و پەروەردەکاران لەگەڵ گەنجان و تێکەڵبوونیان لەگەڵ ژیان و ئاگا

لێبوونیان بە شێوازێکی کردەیی و گوێگرتن بۆیان و وەڵامدانەوە و ڕەواندنەوەی گومانەکانیان.

٣٠- گرنگیدان بە نوێکاری لە شێواز و ئامڕازەکانی بانگەواز

٣١- هاندانی گەنجان لەسەر خوێندنی زانستی شەرعی و خۆشەویستکردنی لایان

٣٢- هاندان و هۆشیارکردنەوەی گەنجان لەسەر هاوڕێیەتیی هاوڕێی باش و بیر و فیکر سەلامەت، بەتایبەت بۆ کەسانێك کە بەرگری و بەرگری فیکرییان نییە و ناتوانن وەڵامبدەنەوە، بەتایبەت لە بەشە نێوخۆیی زانکۆ و پەیمانگاکان، بەڵام ئەگەر ئەم کەسە بەرگری فیکری باشی هەبوو، کێشە نییە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانە تێکەڵ ببێت، بەڵکوو زۆر جار ڕەنگە لە سەریشی پێویست بێت بۆ ئەوەی وەڵامیان بداتەوە و ڕێنموونیان بکات و هیدایەتیان بدات.

٣٣- دروستکردنی سایت و پەیج و... هتد، تایبەت بە وەڵامدانەوەی ئیلحاد و گومان و شوبهە، بۆئەوەی ئەو کەسانەی کە گومانیان هەیە یان بۆیان دروستدەکرێت، بەزووترین کات دەستیان پێی بگات و وەڵامی قەناعەتپێکەر وەرگرن.

٣٤- دانانی بەرنامەی مۆبایل (ئەپڵیکەیشن)ی تایبەت بە وەڵامدانەوە و ڕەواندنەوەی گومانەکان، کە بەشێوەی پێڕست (فەهرەست) ڕێکخرابێت و گومانەکانی بەپێی بابەتە جیاوازەکان جیاکرابنەوە، بۆ نموونە گومانەکان لەسەر بوونی خودای گەورە

یان قورئان، یان لەسەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) یان... هتد.

٣٥- نوێکردنەوەی فیکری ئیسلامی بە شێوازێك کە لەگەڵ داواکارییەکانی مرۆڤ و مرۆڤایەتی و سەردەمی نوێ و داواکاری کۆمەڵگە و چینە جیاوازەکان بگونجێت، بەبێ لادان و تەنازولکردن لە بنەما عەقیدەیی و ڕەوشتی و تەشریعییەکان.

٣٦- بەهێزکردنی پەیوەندی لەنێوان زانستە ئیسلامییەکان و زانستە مرۆڤایەتییەکان و کۆمەڵایەتییەکان وەك: دەروونناسی و کۆمەڵناسی... هتد

٣٧- چارەسەرکردنی کێشە و خەلەل و گرفتی مەنهەجی لە مامەڵەکردن لەگەڵ دەق و واقیع، واتا چۆن بتوانین دەق دابەزێنین بۆ سەر واقیعە جیاوازەکان، دیارە ئەمە کارێکی قورسە و کاری زۆر باشی دەوێت، باشترین ڕێگەش بۆ ئەمە، ڕەچاوکردنی مەبەستەکانی شەریعەتە (مقاصد الشريعة).

٣٨- پلەبەندی لە ئەولەویاتی فیکری و سیاسی و بانگەوازی

٣٩- کردنەوەی دەرگای گفتوگۆ و ڕەخنەی مەنهەجی، سنگ فرەوانی بەرانبەری و دژایەتی نەکردنی

٤٠- ڕێگری لە تەوژمی تەکفیری و ڕووبەڕووبوونەوەی بیری توندڕەوی و ئیرهاب، یان بیری شلگیری و تەوژمی نەهێشتن و

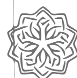
ڕووخاندنی بنەما فیکری و عەقیدەیی و ڕەوشتی و تەشریعییەکانی ئیسلام. تەتەڕووف هەر توندڕەوی نییە، بەڵکوو تەتەڕووف واتە تەڕەفگیری و لایەنگیری، واتا لایەنێك بگری، جا بە لای توندڕەوی یان بە لای شلگیریدا بێت، کە هەر دووکیان دژی مەنهەجی ڕاستی ئیسلامن. مەنهەجی ڕاستی نێوەندگیرییە نەك تەڕەفگیری.

٤١- یەکخستنی تواناکان و کەفائەتەکان و چالاککردنیان لە هەموو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، زانستی، بۆ دروستکردنی ئوممەتێکی یەکگرتوو کە فەرمان بکات بە چاکە و ڕێگری بکات لە خراپە.

٤٢- پێشکەشکردنی نموونە و قودوەی چاك لە هەموو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، زانستی، فیکری... هتد.

٤٣- گرنگیدان بە ئەدەب و شیعر و پەخشانی ئامانجدار بەتایبەت ڕۆمان چ بە نووسین، چ بە وەرگێڕان.

٤٤- ئاگاداری و هۆشیاری لە فێڵ و تەڵەکە و بەهەڵەدابردنی لۆژیکی (المغالطات المنطقية)، چەواشەکاری.

ئامڕازەکانی بڵاوکردنەوەی ئیلحاد

١- ڕەنگڕێژی و بۆیاخ کردنی ڕووی سەرجەم زانستەکان بە ڕەنگی ئیلحاد، بە شێوەیەك کە خەڵکانێك زانست بە پشتی ئیلحاد بە کۆمەڵگەکان دەفرۆشن و هەوڵ دەدەن ئەوە بکەنە زیهنی مرۆڤەکانەوە کە لە دەرەوەی ناباوەڕیش ئەفسانە ئایینەکان هەیە، ئەمەش ڕێگای لەبارە بۆ ڕەواجدان بۆ نەخشەڕێگای ناباوەڕی لە هەموو جیهاندا بەگشتی و وڵاتەکانی جیهانی سێهەم بەتایبەتی.

نموونەی برەودان بە زانست و دەرکردنی لە ئاستی خۆی لەنێو بیردۆزە زانستییەکاندا زۆرە و لە هەرە بەناوبانگەکەشیان بیردۆزی پەرەسەندنە کە ئایین و خوداباوەڕی لە خەڵکێکی زۆر لە تەواوی جیهاندا سەندەوە، کە لەڕاستیدا خاوەنی بیرۆکەی پەرەسەندن خۆی کەسێکی ناباوەڕ نەبووە.

٢- یەکێکی دیکە لە ئامڕاز و هۆکارەکانیان بریتییە لە فەلسەفە بە قوتابخانە جیاوازەکانەوە، دیارە فەلسەفە بۆ خۆی ئیلحاد و ئیمان ناناسێت وەکوو زانست، بەڵکوو ئەوە هەڵگری فەلسەفەیە کە دەتوانێت بەرگی ناباوەڕی بکات بەبەری هەر بیروبۆچوون و ئایدیاك کە خۆی پێخۆش بێت، بەڵام بەشێك لە فەلسەفەزانان بە نەسەقی ئیلحاد هەڵدەپەڕن و وای پیشاندەدەن کە فەلسەفە بێباوەڕە و ناتوانێت باوەڕ بە خودا بهێنێت، بۆیە دەبینین چەندان

قوتابخانەی فەلسەفەیان بەکارهێناوە بۆ ئەم مەبەستە، بۆ نموونە: قوتابخانەی مارکسیزم و پراگماتیزم و بوونگەرایی، کە فەلەسەفەیان خزاندۆتە نێو ڕووکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و سێکسی، ئەمەش خزمەت و ڕەواجدانە بەو پێشگریمانەیەی کە فەیلەسووفان پێش فەلسەفەکەیان هەیان بووە، ئەویش فکرە تایبەتییە ناباوەڕەکەیە.

٣- بەکارهێنانی نێوەندەکانی خوێندن (قوتابخانە و کۆلێژ و زانکۆکان).

٤- داگیرکاری سەربازی بە ناوی ئاوەدانکردنەوەوە، دیارە شتێکی زانراو و حاشا هەڵنەگرە کە عەلمانییەت وەك سەرچاوەیەك بۆ ناباوەڕی بەردەوام خەریکی داگیرکاری بووە، بەتایبەتیش لە وڵاتانی ئاییندار.

٥- بەکارهێنانی ئەدەبیش یەکێکە لە دیارترین و مەترسیدارترین ڕێگەکان بۆ ئیلحاد، بۆیە لە ڕێی پەرتووکە ئیلحادییەکان و شیعر و پەخشان و ڕۆمان هەوڵی خۆیان دەدەن، بەتایبەت ڕۆمان، بووە بە ئامڕازێکی زۆر بەهێز بۆ بڵاوکردنەوەی ئیلحاد و بەدڕەوشتی و بەڕەڵایی و لادانی فیکری و ڕەوشتی، بۆ نموونە: ڕۆمانی «حەمەدۆکی» یەشار کەمال، جگە لەوەی دوو کەسایەتی ئایینی هەڵبژاردووە بۆ نووسینەکەی کە موحەممەد و خەدیجەیە، ئەو دوو کەسەشی وەك دوو کەسی داوێن پیس ناساندووە! پڕیشی کردووە لەبیرۆکەی ئیلحادی و ئیباحی.

٦- یەكێك لە پاڵنەرە بڕسكبڕەكانی ئیلحاد جیهانگیرییە (عولمة) (Globalization) كە ڕەنگە بوترێت سەرەكیترین ئامڕازی بڵاوكردنەوەی ناباوەڕییە لە جیهاندا، چونكە كارپێكەرانی جیهانگیری تا ئاستێكی مەترسیدار شارەزا و بوێر و چاونەترس و پارەبەدەست و بێویژدان و بێباك و دژ بە بەها مرۆڤایەتییەكانن، ئەوەی بیانەوێت دەیكەن، ئەوەی بیانەوێت پێیان دەكرێت.

ئەوان سیاسی نەشارەزا و بێئەزموون لە پلە و پۆستە بەرزەكاندا جێگیر دەكەن، دڵسۆزی گەل و خاك و كەلتور و ئایین ناچار بە سازش دەكەن بۆ قوتی ئاسایی خۆی، بەوەش بەشێكی كۆمەڵگە هەژار دەخەن و ماندووی دەكەن بە نانی ڕۆژانەی ژیان و دەرفەتی بیركردنەوە و تێفكرینیان لێدەسێننەوە، كە ڕەنگە ناچاری ناباوەڕییان بكەن.

بەشێك لەخەڵكیش سەرقاڵ دەكەن بە زۆری هەبوونی پارە و سەروەت و سامان و بیروباوەڕیان بیردەبەنەوە، خۆیان لەسەرەوە لێیان دەخوڕن و بەو شێوەیەی دەیانەوێت ئاڕاستەیان دەكەن، لە وڵاتە ئاییندارەكاندا قوتابخانە و زانكۆ و پەیمانگای سەر بە خودی خۆیان دەكەنەوە و بەشێكی كۆمەڵگە لە دەست دابونەریت و قەید و بەندی ئایینەكان دادەماڵن و بەشەكەی دیكەی كۆمەڵگەش ئاسانتر بەر تیر و شیری هەڵكێشراویان دەكەوێت. بەمەش توانیویانە كۆمەڵگەكان ڕامبكەن و بۆ هەر مۆڵگەیەكیان بوێت لێیان بخوڕن.

٧- میدیاش دەسکەلای دەستی ڕێچکە ئیلحادییەکە و هەموو بێباوەڕەکانە بۆ گەورەکردن و بەرەوپێشبردنی بیرۆکە ئیلحادییەکان بە سەرجەم سۆشیال میدیاکانیشەوە.

٨- کۆڕگرتن و سەنتەر دروستکردن، ئەمەش یەکێکی دیکەیە لە ئامڕازەکانیان لە ڕێی کۆڕ و پلاتفۆڕم و سەنتەر دامەزراندنەوە بیروڕاکانی خۆیان دەخەنە ڕوو و پەرەی پێدەدەن.

٩. دەستکاری کردن و گۆڕینی دەقەکان، دەستکاری و گۆڕینی دەقەکان دوو جۆرە، یان خودی دەقەکە دەستکاری دەکەن بە زیادکردن و کەمکردن، یان دەستکاری واتای دەقەکان دەکەن و بەلاڕێییان دەبەن، نموونە زۆر زۆرە بەڵام لەبەر درێژبوونەوە ناتوانین باسیان بکەین.

١٠. بڵاوکردنەوەی پەرتووکی ناباوەڕی یان زانستی و فەلسەفی و ئەدەبی کە پڕیانە لە بیروبۆچوونی ناباوەڕی و گومان و شوبهە.

١١. ناشیرینکردنی ئیسلام لەبەر چاوی خەڵك بە ڕێگەی جۆراوجۆر و هەڵبەستنی تۆمەتی بێبنەما.

١٢. ڕاکێشانی زانایانی ئایینی و ڕۆڵەکانیان، بۆ نموونە لە سەرەتادا کە شیوعییەت هاتە کوردستان، هەوڵیاندا کوڕە مەلا و شێخەکان بۆ لای خۆیان ڕابکێشن، کە تاڕاددەیەك سەرکەوتووبوون لەمەدا و توانیان کوڕە مەلا و کوڕە شێخێکی زۆر بکەنە شیوعی و مارکسی.

١٣. بڵاوكردنەوەی گومان و شوبهە و تۆمەتی بێبنەما بەنێو خەڵكدا دژ بە ئیسلام، بەتایبەت لەنێو گەنجاندا.

١٤. بەهەڵەدابردنی لۆجیكی (المغالطات المنطقیة)، زیاتر لە (٣٠) جۆری بەهەڵەبردنی لۆجیكیمان هەیە، كە زۆر جار بێباوەڕەكان بەكاری دێنن دژی ئیسلام و موسوڵمانان، بۆ نموونە یەكێك لە چەواشەكارییەكان بریتییە لە گشتاندنی شتێكی تایبەت (تعمیم أمر خاص)، بۆ نموونە دەڵێن: مێژووی ئیسلام هەمووی خوێن و وێرانكاری و شەڕ و كوشتارە.

١٥. زیندووكردنەوەی هەندێك لە ئایینە كۆنەكان، وەك (زەردەشتی).

١٦. داهێنانی هەندێك ئایینی نوێ و جیاكردنەوەیان لە ئیسلام و گرنگی پێدانیان، بۆ نموونە داهێنان و یارمەتیدان و پشتگیری كردنی «قادیانی و بەهائی»، كە دیارە ئەم گرووپە باطینییانە بە تەواوی سەربەخۆ و جیاوازن لە ئیسلام، چونكە پێیان وایە پێغەمبەر و پەرتووك و وەحی تایبەت بە خۆیان هەیە و هەتاوەكوو لە عیبادات و لە موعامەلاتیشدا بەتەواوی لایانداوە، بۆ نموونە نوێژ كردن و حەج كردن و ڕۆژووگرتنی تایبەت بە خۆیان هەیە، زۆرێك لە حەرامەكانیان حەڵاڵ كردووە، وەك تلیاك و عەرەق و... هتد.

زیان و شوێنەوارەکانی ناباوەڕی

دیارە ناباوەڕی و ئیلحاد کاریگەرییەکی زۆر نالەبار دەخاتە سەر سەرجەم کایەکانی ژیانی مرۆڤایەتی و دایاندەماڵێ لە زۆربەی هەرە زۆری بەها کۆمەڵایەتی و فکری و ڕەوشتییەکانی مرۆڤ کە ڕەنگە تەمەنێك بێت مرۆڤایەتی شانازییان پێوە بکات، بەوەش زۆر ئاسان ژیان لەو ئاستە سازگار و گونجاوە دێتە خوارەوە و مرۆڤەکان جیا لە ژیانێکی سادەی حەیوانی و ئالەتی زیاتر هیچیان بۆ نامێنێتەوە.

ئێمە لێرەدا لە هەندێك گۆشە نیگاوە سەیری بابەتەکە دەکەین و زیانەکان دەستنیشان دەکەین:

١- لەڕووی فیکری و ئەقڵییەوە:

ئیلحاد جێدەستی نێگەتیڤی خۆی زۆر ئاسان لەسەر فیکر و ئەقڵ جێدەهێڵێت، چونکە ئیلحاد دژی هەموو پرەنسیپ و بنەما فیکری و ئەقڵی و لۆجیکییەکانە، تەنانەت دادەبەزێتە سەر ئاستێك کە گومان لە بەڵگە نەویستەکانیش (مسلمات عقلية)[١] بکات و

---

(١) ئەگەر سەرت بهێشێت و بڕۆیت دەرمانێك وەربگریت و پرسیار بکەیت ئایە ئەم دەرمانە تۆ بڵێیت کەسێك دروستی کردبێت و کارگەیەك بۆ دروستکردنی ئەو دەرمانە بوونی هەبێت پرسیارێکی ڕەوایە؟ ئەگەر کەسێکی

لە عەقڵی خۆشیان دوودڵ دەبن و یەکێك لەو بەڵگەنەویستانە کە ئەوان ڕەتی دەدەنەوە کە بنەمای یەکەمی بەڵگەی کەلامییە و دەڵێت: ((هەموو دروستکراوێك دروستکارێکی هەیە))، بەڵام دەبینین بەشێك لە ناباوەڕان باوەڕیان پێ نییە و دژی دەوەستنەوە بەبێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی ئەقڵی و زانستی و لۆجیکی بخەنەڕوو.

یان یاسـای ڕێکخستن و سیسـتەم کە دەڵێت: ((هـەموو ڕێکخراوێك ڕێکخەرێکی هەیە))، بەڵام دووبارە دەبینین ناباوەڕی بەبێ هیچ یاسا و بەڵگەیەك دژیەتی، ناباوەڕی کاری بەس ئینکاریکردن و نکوولیکردنە، واتە بەس دەتوانێ ئینکاری لە ڕاستییەکان بکات لە نێویشیاندا ئینکاری هەبوونی خودا بکات، بەڵام ناتوانێت بەڵگەی لەسەر بێنێتەوە، وەك کەسێك دەتوانێ

هۆشیار و ئاقڵ بیت، بێگومان نا! چونکە خۆ دەرمانی چارەسەر دەبێت کەسێکی شارەزای بوارەکە بەپێی پێویست کەرەستەی لەبەردەمدا بێت و کەرەستەکان تێکەڵاو بکات بە چەندێتی و چۆنێتی پێویست، بەباشی ئاگای لێیان بێت و کاتێکی دیاریکراو بیهێڵێتەوە، پاشان بە شێوەیەکی ستاندارد لەنێو کارگەیەکدا ئەو حەپ و دەرمانانە بخرێنە نێو پارچەی حەپی گونجاو کە بە قیاسی حەپەکە دروستکراوە و دەیپارێزێت لە شێ و تەڕی و وشکبونەوە و کاریگەرییە دەرەکییەکانی دیکەی ژینگە. لە سەروو ئەوەشەوە لەسەر بەرگی دەرمانەکە زانیاری پێویستی بەکارهێنان و ناوی دەرمان و ئەو زیانانەش باس دەکات کە لە ئەنجامی خواردنی دەرمانەکەوە ڕوودەدات. دیارە کەسی ئاقڵ و هۆشمەند هەرگیز ناپرسێت ئاخۆ ئەو حەپە لە خۆوە دروست بووە، دەی ناباوەڕی گومان لە بەڵگەنەویستەکانی عەقڵ دەکات.

ئینکاری ئەوە بکات کە ئاگر سووتێنەرە، بەڵام هەرگیز ناتوانێ بەڵگەی لەسەر بێنێتەوە.

٢- لەڕووی ڕووحی و دەروونییەوە:

کەس ناتوانێت نکۆڵی لە گرنگی باوەڕ و ئایینداری بکات لەسەر دڵ و دەروون، ئەوەش زانست پشتی دەگرێت و ڕوونی دەکاتەوە، تەنانەت لە هەندێك لێکۆڵینەوەدا جینی ئایینداری دۆزراوەتەوە لەنێو مێشکی مرۆڤدا کە دواتر باشتر ڕوونی دەکەینەوە.

ئەو بۆشاییەش کە ناباوەڕی دروستی دەکات ئاسان پڕنابێتەوە و تەنانەت ناباوەڕان خودی خۆشیان هەوڵیانداوە مەراسیمە ئایینییەکان بەبێ ئایین جێبەجێ بکەن و ئەو بۆشاییە پڕبکەنەوە کە لە دووری ئایین و خودادا دروست بووە.

٣- لە ڕووی ڕەوشت و بەهاکانەوە:

کە ئەقڵ و فیکر و ڕووح و ناخ و دڵ و دەروون تێکچوون، ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی دەبێت بەسەر خوڕەوشت و ڕەوشت و هیچ شتێ نامێنێ بە ناوی ڕەوشتەوە و سنوورەکان هەموو تێکدەشکێن و بەهاکان هەموو پێشێل دەکرێن، چاك و خراپ و خێر و شەڕ و بەها مانایەکی نامێنێت و بوونیان لە دەست دەدەن، بۆیە هەموو فەیلەسووفەکان بە بێباوەڕەکانیشەوە کۆکن لەسەر ئەوەی کە پەیوەندییەکی زۆر بەهێز هەیە لەنێوان خودا و ئایین و ڕەوشتدا.

ڕەنگە گەورەترین زەرەرمەند ڕەوشت بێت کە لە سایەی ئیلحادەوە مرۆڤایەتی تووشی دەبێت، چونکە هەموو ئەو شتانەی بە درێژایی مێژوو بەها و ڕەوشتی کۆمەڵگەکان بوو ناباوەڕی دەیەوێت لێیان بسێنێتەوە، لە تێرکردنی ئارەزوو بەرانبەر کەسوکاری نزیك و خواردنی گۆشتی ناسکی منداڵ و هاوڕەگەزبازی و هەموو پرەنسیپێکی بەرزی مرۆیی دیکە کە مرۆڤ بە خەیاڵیدا دێت.

٤- لە ڕووی تاك و کۆمەڵگەوە:

هەر لەو جێیەی بەها لە مرۆڤ و مرۆڤایەتی سەندرایەوە بە فشاری ناباوەڕی و بگرەوبەردەی ئازادی، ئەوە تاك تێکدەچێت و بنەما کۆمەڵایەتییەکان هەڵدەوەشێنەوە، لە ڕیزی هەرە پێشەوەی بنەماکانیش دروستبوونی خێزان و پەروەردەیەکی تەندروستی کۆمەڵایەتی و خێزانییە.

بەڵام ناباوەڕی نرخ بۆ هیچ کایەیەك دانانێت و مرۆڤی ئاقڵ و سەلار و ساغ و تێکنەچوو هەر زوو هەست بە مەترسییەکانی دەکات، بۆ نموونە:

یەکێك لە بە بەهاترین هەبووی مرۆڤ دایکییەتی، کە ئەگەر ئایینیش لێگەڕێین ئەوە کەلتور و قیەمەکان ڕێگەی هیچ جۆرە سووکایەتییەك نادەن بەرانبەری، بەڵام بەداخەوە ئەو نیشتیمانە گەورەی مرۆڤ، (دایك) لە چاوی ئیلحاددا لە نەمانی قیەم و ڕەوشتدا وەك کاڵایەك سەیری دەکات و دەکرێت بوکەڵەیەکی

خۆش لە دەستهاتوو بێت بۆ پڕکردنەوەی ئارەزووی جنسی نێرینەکانی نێو ماڵ، لەکاتێکدا ئەو دایکە گەورەی کردوون و لە باوەشی گرتوون. نموونەکان لە دنیای مۆدێرنەی کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکاندا زۆر و زەبەندەن و خەریکە پڕیشکی ئاگرەکە ئێمەش دەگرێتەوە.

دەی ئەو حاڵە ناتەندروستە بەراورد بکەن بە ئیسلام کە بۆت نییە پێی بڵێیت: ئۆف!!!

٥- لە ڕووی سیاسی و حوکمڕانییەوە:

بەپێی لێکۆڵینەوەکان لە کاتی دەسەڵاتە ناباوەڕییەکاندا خراپترین نموونەی فەرمانڕەوایی پیشاندراوە، چونکە هەر ئەو خەڵکەیە سیاسەت و حوکم و دەوڵەت دروستدەکات و دەیبات بەڕێوە کە بەها ڕەوشتی و فکری و کۆمەڵایەتییەکەی لەدەستدا بوو لە پێشتردا، لەم کاتەدا ستەم و زۆرداری سیاسی دێتە کایەوە. ئەوەی بینیمان لە ڕووسیا و چین، یان ئەوەی ئێستا دەیبینین لەکۆریای باکوور. بۆیەش ئەدیبێکی ناوداری ڕووسی بە ناوی (ألکسندر سولجنستین) دەڵێت: لە ماوەی حوکمی بەلشەفیدا (٥٥) ملیۆن کەس لە یەکێتی سۆڤیەت لەنێوچوون کە لە سەردەمی «لینین»دا دەستی پێکرد و تەنها لە پەلاماری پاککردنەوەدا لەماوەی ساڵانی (١٩٣٦-١٩٣٩)دا، لەماوەی (٣) ساڵدا (١٠,٨) ملیۆن کەس لە یەکێتی سۆڤیەت قەلاچۆکران، هەر لەبەرئەوەی دەیانگوت:

«دژی فیکری مارکسیزم و لینینین». ئینجا «لینین» بانگەشەکردن دژی فیکری شیوعی و ناباوەڕی بە گەورەترین تاوان دانابوو کە کەسەکەی لەسەر ئیعدام دەکرا.

لە چین، لە ماوەی حوکمی «ماوتسی تۆنگ» (٤٠) ملیۆن کەس کوژران، خەڵکی زۆرتریش لەو ژمارەیە کوژراوە لەژێر دەسەڵاتی بێباوەڕان.

چاو خشانێکی خێرا بە مێژووی خوێناوی ئیلحاددا:

١- ٢٠ ملیۆن کوژراو لە یەکێتی سوڤیەت

٢- ٦٥ ملیۆن لە چین

٣- ٢ ملیۆن لە کۆریای باکوور

٤- ١ ملیۆن لە دەوڵەتە شیوعییەکان، لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات

٥- ٢ ملیۆن لە کەمبۆدیا

٦- ١ ملیۆن لە ڤێتنام

٧- ١٥٠ هەزار لە ئەمریکای لاتینی

٨- ١,٥ ملیۆن لە ئەفغانستان

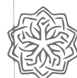
٩- ١,٧ لە ئەفریقیا[١]

---

(١) - سەرچاوە: (الكتاب الأسود للشيوعيه).

٦- لە ڕووی ئابووری و گوزەرانەوە:

دیارە ناباوەڕییێکی داماڵراو لە بەها و دادپەروەری لێی چاوەڕێ ناکرێت ژیانی خەڵك باش بکات و ئابوورییەکی دادپەروەرانەی هەبێت بۆ مرۆڤەکان، چونکە لە سایەی ئیلحاددا قڕی و پڕی و چینایەتی و خۆپەرستی و یاسای قێزەونی سەرمایەداری: «هی خۆم بۆ خۆم، هی تۆش دەخۆم.» دێتە ئاراوە، وەك ئەوەی ئێستا دەیبینین لە جیهانی سەرمایەداریدا، کە (٥٪)ی داهاتی جیهان هی (٩٥٪)ی خەڵکە و (٩٥٪)ی داهاتی جیهان هی (٥٪)ی خەڵکە، بەتایبەت لە جیهانی سەرمایەداریدا.

سروشتی کەسانی ناباوەڕ

بەشێوەیەکی گشتی چەند سیفەتێك هەیە کە بێباوەڕەکان بەیەکەوە دەبەستێتەوە و خاڵی هاوبەشە لەنێوانیاندا، ئەوەش بە گفتوگۆکردن لە گەڵیان و بە مامەڵە و گفتار و ڕەفتاریان و تەنانەت بە سەیرکردنی پەیج و ئەکاونت و سایتەکانیشیان دەردەکەوێت:

١- ئەتاییستەکان بە زۆری خەڵکانی جددی نین، بەڵکوو کارەکانیان ئیهمال و ساردوسڕە، بەوەش هەمیشە دەم بە گاڵتەوگەپ و قسەی بێسەروبەرن بەرانبەر بە خەڵکی و بە ئایین و باوەڕیش، ناتوانن لێکۆڵینەوە بکەن و لەو بەرنامە و ڕێبازەی لەسەرین، بەڵکوو هەر بە کەچە زانستێکی سادە و کۆڵەوار ئیکتیفا دەکەن و دەستهەڵدەگرن، ئەوەش وادەکات هەموو کات ئەوان لە ڕووبەڕووبوونەوە و دانیشتن و دیبەیت خۆیان بپارێزن ئەگەر بەرە و لای کەسانی شارەزا ئاڕاستەکران، ئەگەریش زانیان بەرانبەرەکانیان دەستوپێ سپی و کەم زانستن دەنگیان دلێر دەکەن و زانست دەکەن بەکاڵای باڵای پوکاوی ناباوەڕی و بە چواردەوریان دەفرۆشنەوە.

٢- بانگەشەی ئازادی بیروڕا و ئەقڵانییەت و دوورکەوتنەوە لە ئەفسانە (واتا: ئایین) دەکەن، لە کاتێکدا بۆ خۆیان بڕوایان بە ئازادی نییە و بنەماکانیشیان هەرگیز لەگەڵ ئەقڵ و فیکر و فیترەت

و زانست نایەتەوە و شتانێکیان لێوە دەبیستی کە هەرگیز لەگەڵ واقیع و ڕاستییەکاندا ڕێك ناکەوێت.

لە پێناو بەدیهێنانی ئامانجی ئیلحادی خۆیاندا هەوڵ دەدەن ئازادییەکان لە بەرگی زانست و دیموکراسی و ڕۆژگاری تازەدا بە خەڵکی بفرۆشنەوە، لەسەر بنەمای ناساندنی بیرە ئایینییەکان بە ئەفسانە و لێدان لە کەسایەتییە بەرزەکانی نێو ئایینەکان بە تایبەتیش ئایینی ئیسلام، تاوەکوو بە ڕێگایەکی تەخت و ئاسانتر بتوانن بگەنە ئەو مەبەستەی خۆیان دەیانەوێت کە ئازادی بە شێوازی بەرەڵڵایی و شوێنکەوتنی ئیلحاد و نەهێشتن و سووککردنی سەنگی قورسی ئایین و کەسایەتییە ئایینەکانە لەنێو خەڵکیدا.

٣- هەموو ئەو ئامانجانەی ناباوەڕ باسکران لە سەرەوە، ڕەنگە کاری سەرەکییان بێت بۆ دەستخستنی ئامانجی یەکەمیان و سەرەتاییان کە تێرکردنی ئارەزوو و خواستە ئاژەڵییەکانیانە.

لە ڕاستیدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە هەموو مرۆڤەکان بەگشتی خاوەنی پاڵنەری خوو و خوڵقەت و ئارەزوو و حەزی ئاژەڵین، ئەوە بەس بێباوەڕەکان نین کە حەزە ئاژەڵییەکان پاڵیان پێوە دەنێت و شەیتان لە ژێر کەڵکەڵەیاندا دەخوێنێت، بەڵکوو ئاییندارترین و بەڕەوشترین مرۆڤیش هەمان ئەو پاڵنەرانەیان هەیە، بەڵام هەموو جیاوازییەکە ئەوەیە کە ناباوەڕان و بێباوەڕان خۆیان

لە هەرچی پرەنسیپ و ڕەوشت هەیە دزیوەتەوە و لە دوورەوە حاشای لێدەکەن، ئەمەش بۆ ئەوەی ئاسانتر و ڕەواتر دەستیان بە ئارەزووەکانیان ڕابگات، بەڵام خوداباوەڕان (باوەڕداران) و ئاینداران بە قەید و بەندێکی توند و جڵەوگیری باوەڕداری لە کردەوە ئاژەڵی و دڕەندەییە دزێوەکان سڵەمێنراونەتەوە، بەجۆرێك باوەڕداری ڕاستەقینە و شوێنکەوتەی سەرڕاستی ئایینی نەك کردەوە ناشیرینەکان ئەنجامنادات، بەڵکوو هەر ڕووی نایەت لە لای خەڵکی باسیشیان بکات. هەر لەوێشەوە جیاوازی باوەڕ و ناباوەڕ دەست پێدەکات و ئیعلانی ناباوەڕی خۆی دەکات.

٤- زیاتر بێباوەڕان لە بەرەی نکۆڵیدان و تەنها ئینکاری دەکەن بە ناوی زانستی و ئەقڵانی و لۆجیك، ناشتوانن بەڵگەی ئەقڵی و زانستی و لۆجیکی بۆ پشتیوانیکردن لە بۆچوونەکانیان بدەن بە دەستەوە، بۆ ئەو مەبەستەش بە زمانێکی هەڵخەڵەتێنەر دەستدەکەن بە وشەسازی و چەند دەستەواژەیەکی ئینگلیزی و زانستی و فەلسەفی باس دەکەن لەگەڵ ناوی هەندێك لە زانا و فەیلەسووفان، تا بەشکم نێچیرێك لە چواردەورە خەڵەفاوە نەزانەکە پێیان سەرسام و تەسلیم بێت.

٥- بێباوەڕان خاوەنی ڕەوشتنامە نین وەك ئاینداران و هیچ شتێك پێیان ناڵێت و فێریان ناکات کە فڵانە شت خراپە و فڵانەش باشە، جا ئەگەر قەبووڵیان بێت و نەبێت، ئەوان بێڕەوشت و ڕەوشت نامەن، بۆیە ئاساییانە دژی هەموو عادەت و عورفی کۆمەڵگەن،

-ئەگەر باشیش بێت- بانگەشەکردن بۆ دابڕان لە هەموو عادەت و عورفێك بە ناوی کرانەوە و پێشکەوتن، چونکە ئەو ئاداب و کەلتور و یاسایانە لەمپەرێکی بەردینی بەهێزن لە بەرانبەر دەستەمۆکردنی کۆمەڵگە و هەڵنانیان بەرەو ئەو کرانەوە ڕەها و نانەجیبەی ئەوان داوای دەکەن

٦- بەشێوەیەکی گشتی ئەوان دابڕاون لە کۆمەڵگەکان، بە تایبەتیش کۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتییەکان. بۆیە بۆ پڕکردنەوەی پەراوێزخران و لانی کەم یەکسان بوونیان لەگەڵ تاکەکانی کۆمەڵگە خۆیان بە شتێکی دیکە و گەورەتر لە چواردەوریان پیشان دەدەن، ئەمەش لە ئەنجامی ڕووخانی دەروون و تووشبوونی بەشێکیان بە خەمۆکی و نەخۆشییە دەروونییەکانی دیکە.

ڕەنگە وا بخوێنرێتەوە لێیان کە پێیان وایە ئەو خەڵکە هەمووی گێلە و بە دوای کڵاوی بابردوو کەوتووە و کەوتوونەتە نێو خوڕافییات و سەرهێشەی کۆنی ئایینەکانەوە.

تایبەتمەندی کەسانی ناباوەڕی توندڕەو

هەرچی خاسیەتە دەروونی و کەسییەکانی بێباوەڕە توندەکانە، بەڕوونی لە ژیاننامەکانیان و ئەو نووسینانەدا دەرکەوتووە کە لەبارەیانەوە نووسراوە، ئەو کەسانەی باوەڕیان بەوە هەیە کە بێباوەڕی توندڕەو و شپرزەیی کەسایەتی پەیوەندیان پێکەوە هەیە و کۆیان کردوونەتەوە، دەکرێت لەم خاسیەتانەی خوارەوە کورتیان بکەینەوە:

١- هەستکردن بە دڵەڕاوکێ و تووڕەیی و بێزاری

٢- زوو بێهیوابوون

٣- خێرایی لە کاردانەوەدا، لەگەڵ خەمۆکی، ڕووگرژی، ڕەشبینی

٤- هەستکردن بە بەتاڵی و بۆشایی و بێواتایی

٥- ڕەتکردنەوە و ئارەزووکردنی دەمەتەقێ و ململانێ و کەللەڕەقی و نەگونجان

٦- بێزاربوون و گۆشەگیری و نائارامی، بێتوانایی لە دروستکردنی پەیوەندی نوێ یان پارێزگاریکردن لە پەیوەندییەکانی پێشوو تەنانەت لەگەڵ خوشك و براکانیشیاندا

٧- هەست نەکردن بە ئارامی (هەستیاری لە ڕادەبەدەر بۆ ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی نەرێنی)

٨- متمانە بەخۆ نەبوون و شاردنەوەی ئەو هەستە بە ڕەفتاری خۆ بەزلزانی و هەڵەشەیی و نیشاندانی گەورەیی. هەروەها بە کەم سەیرکردنی هەر کەسێك کە خۆی لێ دوور بگرێت یان بیوروژێنێت.

٩- بیرکردنەوەی شپرزە و بەکارهێنانی دەستەواژەی بریقەدار لە شوێنی نەشیاودا و پەیوەندی لەگەڵ کەسانی دیکەدا بە سەرکێشی و وروژاندن و ڕەفتاری سەرنج ڕاکێش

١٠- زۆر سەرقاڵبوونی لە ڕادەبەدەر بە سێکس، هەوڵدان بۆ بەدیهێنانی چێژ و زیادەڕەویکردن لە خواردنەوەی مەی و ماددە بێهۆشکەرەکان، ئارەزووکردنی هەژموون و خۆشویستنی دەسەڵات و هەر شتێکیش کە یارمەتی بدات لە واقیع ڕابکات

١١- ڕق و کینە و بە کەم زانینی ئەو کەسایەتی و پێگانەی کۆمەڵگە ڕێزیان لێدەگرێت

١٢- نەبوونی توانای مامەڵەکردن لەگەڵ بیرۆکەی مردن و خۆ لادان لە بیرکردنەوە لە مردن

مامۆستای بیرکاری «جیفری لانگ» (Jeffery Lang)ی ئەمریکی دۆخی دەروونی بێباوەڕ وەسف دەکات بەو جۆرەی خۆی لە کاتی بێباوەڕبوونیدا تێیدا ژیاوە و وەك گوزارشتێك لە سروشتی پەیوەندییەکانی و کاردانەوەکانی و ئاڕاستە فیکری و بێباوەڕی و کۆمەڵایەتییەکانی، وەك شیکارێك بۆ سایکۆلۆجییەتی دوورەپەرێز و گۆشەگیر و لاوازی کەسی بێباوەڕ، دەڵێت: «زۆر زوو تێگەیشتم کە هیچ کەسێکی باوەڕدار هەست بە تەنهایی ناکات، چونکە کەسی باوەڕدار کاتێك هەست بە تەنیایی دەکات لە خودا دەپاڕێتەوە، لە ناخی دڵییەوە لەگەڵ خودای تاقانەی دەدوێت، توانای ئەوەشی هەیە هەست بە وەڵام بکات، بەڵام کەسی بێباوەڕ لەم نیعمەتە بێبەشە، چونکە پێویستە ئەو پاڵنەرە وردوخاش بکات و هەمیشە بیری خۆی بخاتەوە کە شتێکی بێمانایە. کەسی بێباوەڕ خۆی خودای جیهانە تایبەتییەکەیەتی، کە جیهانێکی زۆر بچووکە،

بواری هەستەکانی سنووداری دەکەن و ئەو سنوورانەش هەمیشە لەگەڵ یەکتردا دژیەکن، هەروەها هیچ شتێك پێداویستییەکانی کەسی بێباوەڕ پڕ ناکاتەوە، چونکە بیروباوەڕەکەی پێی دەڵێت کە ژیان هیچ ئامانجێکی نییە، هیچ شتێکی تەواو یان ڕەها بوونی نییە. لەبەرئەوە کاتێك شوێنی بەها کۆمەڵایەتییە باوەکان دەکەوتم، تەنها لەبەرئەوە بوو کە ڕێزم دەگرتن و پێم وابوو ڕەوڕەوەی ژیان دەجووڵێنن.»

گومان لەوەدا نییە کە هەمیشە لە ناخی مرۆڤدا پێویستییەکی فیتری هەیە بۆ تێپەڕاندنی ڕەهەندە ماددییەکانی و چوونە پاڵ هێزێکی گەورەی ئەودیو سروشت، ئەو هێزەی ئیلهامی پێدەبەخشێت و بەهێزی دەکات و بەرەو ڕاستی ڕێنموونی دەکات و وای لێدەکات هەست بە ئارامی و ئاسوودەیی بکات، ئەگەر کەسی دیندار باوەڕی بە شتانێك هەبێت کە لە سەرەوەی هەستەکانییەوەن، ئەوا کەسی بێباوەڕ ناتوانێت باوەڕ بەو شتانە بکات، کەچی هیچ شتێکی ڕاستەقینەی نییە، تەنانەت خودی حەقیقەتیش.

زۆربەی کات دەبینی کەسی بێباوەڕ بە خۆیەوە سەرقاڵە، هەوڵدەدات پارێزگاری لە یەکێتی و هاوسەنگی خۆی بکات، بۆ ئەوەی واتایەکی بە بەردا بکات.

لە هەمان کاتیشدا، پێویستە دەستێوەردانی هێزە دەرەکییەکان قەبووڵ بکات، بەتایبەتی پەیوەندییە مرۆییەکان، کە دێنە نێو جیهانە تایبەتییەکەی، بێئەوەی بتوانێت پێشیان پێ بگرێت، چونکە کەسی

بێباوەڕ کاتێك پێویستی بە سادەیی و دوورەپەرێزی و تەنیایی هەیە، پێویستی بەوەش هەیە لەگەڵ کەسانی دیکەدا پەیوەندی ببەستێت.

لەوێوە کارەساتی کەسی ناباوەڕ دەگاتە لووتکە، کاتێك بیر لە مردن دەکاتەوە، لەو بارەیەوە «جیفری» دەڵێت: ئێمە هەموومان هەوڵ بۆ نەمری دەدەین»، کەسی باوەڕدار دەتوانێت خەیاڵی ڕێگای بەدیهێنانی نەمری بکات، بەڵام کەسی ناباوەڕ پێویستە بیر لە چارەسەری هەنوکەیی بکاتەوە، بۆ نموونە: لەڕێی داهێنانێك، یان قوربانیدان یان کارێکی پاڵەوانانە یان ڕۆمانسی، بۆ ئەوەی لە بیری خەڵکدا بمێنێتەوە، ئامانجی بەرزی کەسی بێباوەڕ چوونە بەهەشت نییە، بەڵکوو ئامانجی ئەوەیە لە بیری خەڵکدا بمێنێتەوە.»

نەخۆشی کەسی ناباوەڕ (The Atheist Syndrome)[١]

بە پشت بەستن بە لیستی خاسیەتە کەسییەکانی بێباوەڕە توندڕەوەکان و بەوەی زۆرێك لە پزیشکە دەروونییەکان ناویان ناوە شپرزەیی کەسایەتی بێباوەڕی (Atheism personality Disorder)، ژمارەیەك لە پزیشکە دەروونییەکان وەك نەخۆشی (Syndrome) ی تەواو سەیری بێباوەڕی دەکەن.

---

(١) - بۆ زانیاری زیاتر لەو بارەیەوە تەماشای ئەم پەرتووکانە بکە: ئیلحاد گرفتێکی دەروونییە، عمرو شریف، و. موزەفەر عەوڵا قەسرێیَ، تەفسیر ٢٠١٩. لە دایك بوون بە باوەڕداری، جەستن باریت، و. ئاراس عیزەدین، ڕێنوێن ٢٠١٩. نفسية الالحاد، بول فيتز، دلائل، ١٤٣٨.

بیرمەند و نووسەری ئەمریکی «جۆن کۆستەر» john P. Koster)) لە پەرتووکەکەیدا جۆرێك لە نەخۆشی دەستنیشانکردووە و ناوی ناوە «نەخۆشی بێباوەڕ»[1] (Syndrome The Atheist).

کۆستەر بۆ لێکۆڵینەوە لە نەخۆشییەکە پشتی بە کۆمەڵێك توێژینەوەی دەروونی ژمارەیەك لە کۆمەڵگە بێباوەڕە هاوچەرخەکان بەستووە، گرنگترینیان چوار کەسن: چارلس داروین (Charles Darwin) و تۆماس هاکسلی (Thomas Huxley) و فریدریك نیچە (Frienrich nietzche) و سیگمۆند فرۆید (Sigmund Freud)، ئەمە جگە لە کۆمەڵێك کەسایەتی دیکەی وەك هیتلەر و مارکس و ستالین.

کۆستەر وای دەبینێت کە کوڕی قوربانی (The son victim) ی (بەرهەمی کەموکوڕیی باوك و دایك یان یەکێکیان) کە تووشی نەخۆشی بێباوەڕی بووە بەسێ قۆناغدا دەڕوات، بەپێی پێگەشتوویی تەمەنەکەی:

١) قۆناغی منداڵی: کە زۆربەی کات ئەو منداڵە دووچاری لاوازی و ملکەچی کردن و ناڕوونی دەستەواژە و ئامانجەکان دەبێتەوە، هەر وەك چۆن لە ڕووی قۆناغ و ئاستی خوێندنیش دوادەکەوێت، کە زۆربەی ئەو منداڵانە متمانەیان بەخۆیان لاوازە،

---

(١) - The Atheist Syndrome - john P. Koster- لە ساڵی ١٩٨٩ لە Wolgemuth & Hyatt بڵاوکراوەتەوە.

ئەمەش بەهۆی پشتگوێخستنیان لە لایەن دایك و باوکیانەوە و بە دەنگەوە نەهاتنی داواکارییەکانیان و جوێن پێدان و ئازاردانی جەستەیی و دەروونی. ئەو منداڵانەش بە خەمساردی و دڵەڕاوکێوە مامەڵە لەگەڵ دەورووبەریاندا دەکەن.

٢) قۆناغی هەرزەکاری و دواتر: وێنەکە بە شێوەیەکی لەناکاو بەتەواوەتی پێچەوانە دەبێتەوە، هەر کە دەرفەتێکی گونجاوی بۆ ڕەخسا، هەرزەکار هەوڵدەدات لە خێزانەکەی (کە ڕقی لێیەتی) ڕابکات و هەوڵدەدات مەودایەك لەنێوان خۆی و خێزانەکەیدا هەبێت و هەر کە دەگاتە ئاستێکی خوێندەواری، وا دەبینێت کە دایك و باوکی هەڵەن!! تا وای لێدێت وڵاتەکەی جێدەهێڵێت.

لەم قۆناغەدا شتەکان بە تەواوی دەگۆڕێن، ئەو منداڵەی لاواز و تەمبەڵ و شڵەژاو بوو، خۆی لەو کۆت و بەندەی باوکی ڕزگار دەکات و خۆی بەهێزتر و زیرەکتر و ژیرتر دەبینێت لەوەی خەونی پێوە دەبینێت. بە ئاسایی هەرزەکار لەم قۆناغەدا هەوڵ بۆ بنیادنانی ئەو بیرۆکانە دەدات کە بەهۆیانەوە دواتر گرنگی و ناوبانگ بەدەست دەهێنێت.

٣) قۆناغی ڕەتکردنەوەی خود: کارەساتەکە لە تەمەنی ٣٥ - ٤٠ ساڵی دەگاتە ئاستی تەواوەتی، چونکە کوڕی لاو کاتێك سەیری ئاوێنە دەکات خۆی وەك کۆپی باوکی دەبینێت بەو ئەندازەیەی کە بیری دەکەوێتەوە! چ پێشهاتێکی خراپە، کاتێك ڕقی باوك کە بەرەو دابڕان و خەمساردی برد لە تەمەنی منداڵیدا، بەرەو ڕەتکردنەوە و

یاخیبوون لە تەمەنی هەرزەکاریدا دەگۆڕێت بۆ ڕق بەرانبەر بە خودی خۆی، دوای ئەوەی بوو بە کۆپیەك لەو کەسەی ڕقی لێیە. ئەمەش دەبێتە هۆی ڕقی زیاتر بەرانبەر بە باوك، تا وای لێدێت لە هەموو شتێکی دنیا زیاتر ڕقی لێبێتەوە.

کاتێك ئەقڵ فەرمان بە لەش دەکات کە خۆی لەنێو ببات و ئەوە باشتر دەبینێت لەوەی وەك ئەو کەسە بێت کە ڕقی لێیەتی.

ئا لەم کاتەدا نیشانەکانی نەخۆشیەکی مەترسیدار (Psycho-somatic) دەردەکەون (بەبێ بوونی هیچ هۆکارێکی ئەندامی)، ئەو نیشانانە کەڵەکە دەبن تا ئەو ئەندازەیەی پەکی دەخەن. گرنگترین ئەو نیشانانەش:

- سەرئێشەی درێژخایەن

- خراپی هەستکردن

- لاوازی و تەمبەڵی لە ڕادەبەدەر

- ترس

- بێتوانایی لایەنی ئەقڵی تەنیا لە هەندێك خوتخوتە یان هەندێك هونەر نەبێت کە کەسانی زیرەك ئەنجامی دەدەن.

ئەمە خەمۆکییەکی درێژخایەنە، لاشەکانیان بوون بە دوژمنی و ئەقڵیشیان خەریکە دوژمنایەتی دەروونییان دەکات.

ئەگەر سەرنجی ژیاننامەی کەسایەتی سەرانی گەورەی ناباوەڕان بدەین، کە «کۆستەر» لێکۆڵینەوەی لەسەر کردوون «داروین- هاکسلی- نیچە- فرۆید»، ئەوە نیشانەکانی خەمۆکی درێژخایەن لە ژیانیاندا بەدی دەکەین:

١- هەر چواریان، دوای تێکچوونی تەندروستی جەستەییان بۆ ماوەیەکی درێژ ژیاون، تا ئەو ئەندازەیەی کە سیانیان نیوەی ژیانیان بەدەست کاریگەری نەخۆشییەکانەوە ناڵاندوویانە (ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو نەخۆشییە دەروونییانە جەستەشیانی تێکداوە، هیچ هۆکارێکی ئەندامییان لە پشتەوە نەبووە).

٢- «هاکسلی و فرۆید» بە جنێودان بە خودا و ئایین لە شەپۆلی خەمۆکییەکەیان ڕزگار دەبوون!

هاکسلی کە بە سەگەکەی داروین ناسرابوو، باس لەوە دەکات کە زۆر ئاسوودە دەبوو و خراپ هەرسکردنیشی نەدەما کاتێك پێنووسەکەی دەگرتە دەست و شتێکی دژی پەرتووکی پیرۆز دەنووسی.

هەرچی فرۆیدە (لەوانی دیکە زیاتر ژیاوە) هەستی بەوە کردووە کە خەریکە گۆشتی بۆگەن دەبێت، تەنانەت سەگەکەشی وازی لێهێنابوو، فرۆید بە جنێودان بە ئایینی مەسیحی و جوولەکە خۆی لەو هەستە ڕزگارکردووە.

گومان لەوەدا نییە کە مرۆڤایەتی هێشتا بەدەست لێکەوتەکانی (سەردەمی ڤیکتۆری)ەوە دەناڵێنێت، کە کۆمەڵێك منداڵی قوربانی خستەوە، ئەوانەی باوکیان خۆیان لێ دوور دەگرتن بەو پێیەی بەرهەمی پەیوەندییەکی پیس و خراپ بوون، تا ئەو ئەندازەیەی ئەو کەسە ناتەواوانە لە ڕووی دەروونییەوە بوون بە بزوێنەری فکری سیاسی لە سەدەی بیستەمدا.

ئیلحاد و زانست

ئیلحاد دژیەکی زۆری هەیە لەگەڵ زانستدا و بنەماکانی ئیلحاد یەکنایەنەوە لەگەڵ ڕاستیە زانستیە سەلمێنراوەکان، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی (ئیلحاد وەك خۆی) لەوێدا زۆر بە وردی ڕوونمان کردۆتەوە چۆن ئیلحاد دژی زانستە.

ئیلحاد و عەقڵ

ئیلحاد لە دەیان شوێندا دژی عەقڵە، لە دەیان شوێندا دژی بنەما کۆدەنگی لەسەرە عەقڵییەکانە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی (ئیلحاد وەك خۆی) و (بووونی باڵا) لەوێدا زۆر بە وردی ڕوونمان کردۆتەوە چۆن ئیلحاد دژی عەقڵە.

ئیلحاد و زگماك

ئیلحاد وەك دژبوونی بۆ بنەما عەقڵی و زانستی و ئەخلاقییەکان بە هەمان شێوە دژی زگماك و فیترەتیش دەوەستێتەوە و دژی

فیترەتی پاکی مرۆڤە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی (ئیلحاد وەك خۆی) لەوێدا زۆر بە وردی ڕوونمان کردۆتەوە چۆن ئیلحاد دژی فیرەت و پاك و زگماکە.

ئیلحاد و فەلسەفە

فەلسەفە واتا: بیرکردنەوە و بەدواداچوون و پرسیارکردن دەربارەی خۆم و خودا و خەڵك و کۆمەڵگە و بوون و گەردوون و ژیان و مردن و خێر و شەڕ و جوانی و ناشیرینی و باش و خراپ و خۆش و ناخۆش و تاك و خێزان و کۆمەڵگە و سیاسەت و ئابووری و ئەخلاق و ئایین و ئیلحاد و دادگەری و ستەم و واجب و ممکن و ئەستەم و سروشت و هۆش و ئەقڵ و فیکر و زانست و ناسین و خەیاڵ و مێژوو و یاسا و عیشق و خۆشەویستی و پەیوەندی و زمان و هونەر و... هتد.

کەواتا بەو پێیەی باسمان کرد فەلسەفە هیچ پەیوەندییەکی بە ئیلحادەوە نییە، وە فەلسەفە واتها: بیرکردنەوە و تێڕامان و بەدواداچون و پرسیارکردن، کەواتە فەلسەفە شوێنکەوتەی خاوەنەکەیەتی، ئەگەر کەسەکە مولحید بێ فەلسفە و بیرکردنەوەکەی دەبێتە فەلسەفەیەکی ئیلحادی، ئەگەر کەسەکە باوەڕدار بێ دەبێتە فەلسەفەیەکی باوەڕدار، ئەگەر کەسەکە موسوڵمان بێت وە لە چوارچێوەی ئیسلام بیربکاتەوە دەبێتە فەلسەفەیەکی ئیسلامی، ئەگەر... هتد.

کەواتا فەلسەفە بێلایەنە نە ئیماندارە نە مولحیدە، بەڵکو ئەوە کەسەکەیە دەیکاتە مولحید یان باوەڕدار.

بۆیە ئەگەر دیقەتی مێژوو بدەین فەیلەسووفە مولحیدەکان بە پەنجەی دەست دەژمێردرێن، بەڵام ئیماندارەکان - مەبەستم لە ئیماندار موسوڵمان نییە، مەبەستم ئەوانەی بڕوایان بەخودا هەبووە - زۆر زۆرن، بۆ نموونە: سوقڕات، ئەفلاتون، ئەرستۆ، فاڕابی، ئیبن سینا، ئیبن ڕوشد، دیکارت، کانت،... هتد.

کەواتا: ئەوەی بڵێت فەلسەفە پاڵپشتی ئیلحادە یان فەلسەفە مولحیدە، ئەوە تۆزقاڵێك تێنەگەیشتووە لە فەلسەفە و هیچی لێ نازانێت، پێویستە بێت وەك قوتابییەکی سەرەتایی چۆك دادات بۆ تێگەیشتن لە فەلسەفە و فێربوونی فەلسەفە.

ئیلحـــاد و ڕەوشـــت

بە دڵنیاییەوە ڕەوشت و خێر و شەڕ و چاکە و خراپە لەنێو زیهن و ئەندێشەی تاکی ناباوەڕدا ڕێژەیین و هیچیان بە ڕەهایی نین، بە واتایەکی دیکە ڕەوشت و هەموو ئەو هێزە ژیانبەخشانەی دیکەش لە شوێن و جێگایەکەوە بۆ جێگایەکی دیکە دەگۆڕێن و دەشێت هەموشیان لە جێگایەکدا بوونیان نەبێت، بەوەش دەگەینە ئەوەی کە ڕەوشت وەك کایە سەرەکییەکە دەکرێت لە کۆمەڵگەیەکی ناباوەڕیدا بە هیچ شێوەیەك بوونی نەبێت و تاکەکان دوور لە هەموو ڕەوشتەکان بژین، جا ڕەوشتەکە هەر کۆمەڵگە و کەلتوور

سەپاندبێتی یان لە بیروباوەڕ و ئەندێشەی تاك و هەستكردن بە باشە و چاكەوە هاتبێت.

ئەوە مرۆڤە لێرەدا چاكە و خراپە و شەڕ و خێر دیاری دەكات بەپێی بەرژەوەندی خۆی، چی پێی خۆشە و باشە دەیكات هەر چەند خراپ و ناڕەوشتیش بێت، چونكە لای ئەو خۆشە و باشە، ئەو باش دەزانێت خراپەكان خراپن و زیانبەخشن و دەزانێت فڵان كار خراپە و ناشیرینە و ناڕەوشتییە و زەرەری هەیە، بەڵام حەزەكانی زاڵن و وای پیشان دەدات كە ئەو خراپەكان خراپ نابینێت و لای هەندێك لە مرۆڤە ئاییندارە پابەندەكان بەشێك لە كارەكان خراپ و بەشەكەی دیكە باشن.

ئەم قسەیەش بەڵگەی زۆر و گەورەی ناوێت و دەكرێت لە قسەی گەورە بێباوەڕان و دەمڕاستانی جیهانی ئیلحاد قسەكان وەربگرین، هەروەك «داوكینز» دەڵێت: «مرۆڤ تەنها چڵكێكی كیمیاییە.»

بۆیەش لێرەوە بۆمان دەردەكەوێت مرۆڤ لە ڕوانگەی ئیلحادەوە بەرهەمی سروشت و ماددەیە، ماددە و سروشتیش خاڵین لە ڕەوشت و بەهای باڵا و مەعنەوییەت، لەوێشەوە مرۆڤ وەك هەر هەبوویەكی دیكە كائینێكی ماددی و بەرهەمی سروشتە. كەواتا ئەویش وەك سەرجەمیان ناڕەوشتییە و لەسەری پێویست نییە كە خۆی پابەند بكات بە هیچ ڕەوشت و چاكەیەكەوە.

بۆیە هیچ ڕێگرییەك نییە لە دەستبردن بۆ هەر شتێك كە ئارەزووەكانی تێر كات، كەواتا ناباوەڕی جیاوازی نێوان سەگ و پشیلە و مرۆڤ و ئەمیبا ناكات و هیچ پێوەرێكیش نییە بۆ جیاوازیكردن لەنێوانیاندا، چونكە هەموویان بەرهەمی سروشت و مادده و پەرەسەندنن، ماددەش سۆز، و بەزەیی، ڕاستگۆیی، دادپەروەری، ئەمانەتپارێزی، چاكەكاری، چاكەخوازی و یارمەتی ئەوانی دیكە نازانێت، هەر بۆیە سێكس بە هەموو جۆرەكانییەوە ڕێگەپێدراوە، ئەگەر لەگەڵ دایك و خوشك و كەسە نزیكەكانیش بێت، یان خراپەكاری و دەست درێژی و... هتد.

مرۆڤەكان لە ناخیاندا هەست بە بوونی چاكە و خراپە دەكەن و دەزانن چی خراپە و چی چاكە، ئاسان و سادە دەتوانن لە یەكیان جیا بكەنەوە، ئەمە بە بۆچوونی ئیلحاد تەنها بازدانێكی جینی و هەڕەمەكییە كە وای لێكردوە گومان ببات ئەمە خێرە و ئەم خێرە خەیاڵاوییەی خۆش بوێ، ئەمەش شەڕە و ڕقی بێت لەم شەڕە خەیاڵاوییە.

كاتێك داوكینز پرسیاری لێكرا كە ئایا باوەڕت بەوە هەیە دەستدرێژی سێكسی هەڵە بێت؟ شتێكی تەواو لە خۆڕایی و بێبنەمایە وەك ئەو واقیعەی كە بە پێنج پەنجە گەشەمان كردووە، لە بری شەش پەنجە؟

له وەڵامدا دەڵێت: «بەڵێ دەتوانم ئەو قسەیە بکەم.» واتا: دەکرا پەرەسەندن ڕێڕەوێکی دیکە بگرێ کە لە ئەنجامدا هەستی مرۆڤ دەستدرێژی سێکسی بە هەڵە نەزانێ پێی شتێکی باش و گونجاو بێت.

وە بەم پێیە بابەتەکە شتێکی تەواو بێبنەمایە و ناگونجێ وەسفی هیچ کام لەو دوو هەستە بکرێت بەوەی دەستدرێژی سێکسی هەڵەیە یان پەسەندە، ناتوانرێت وەسف بکرێت کە ڕەوایە یان ناڕەوایە، چونکە ئەو هەستە تەنها و تەنها بەرهەمی هەڕەمەکی و ڕێکەوتە. کەواتا هەست و خواستی ڕەوشتی لای بێباوەڕ سەرچاوەکەی نازانرێت و ناتوانرێت بە ڕەوا یان ناڕەوا وەسف بکرێت، هەروەها هیچ لێپرسینەوەیەکی لەسەر نییە، کەواتا کەس ناتوانێت بەڕەهایی بڵێت: ئەوە باشە یان ئەوە خراپە. هەر بۆیە دوکتۆری بێباوەڕ «دان بارکەر» دەڵێت: «دەستدرێژی سێکسی ڕەنگە شتێکی ڕەوشتی بێت ئەگەر پێویستمان پێی ببێت!»

وە هەروەها لە پرۆفیسۆری بێباوەڕ «لۆرانس کراوس»یان پرسی کە بۆچی کاری نەشیاو لەگەڵ دایك و خوشك بە هەڵە دەژمێردرێت؟

ئەویش وتی: «ڕوون نییە لام هەڵە بێت!»

هەروەها پرۆفیسۆری بێباوەڕ «پیتەر سینگەر» دەڵێت: «زۆر ئاساییە مرۆڤ و ئاژەڵ پەیوەندی سێکسی ببەستن کە ڕازیکەر بێت بۆ هەر دوو لا»![1]

---

(١) - کاتێکیش ستوبلفیلد دەستدرێژی کردە سەر دی جی و بە ١٢ ساڵ

هەر ئەو پرۆفیسۆرە پشتیوانی کوشتنی لە دایکبووە تازەکان دەکات کە تووشی کەم ئەندامی بوون، ئەگەر لە بەرژەوەندی خۆیان و دایك و باوکیان بێت!

هەروەها «دیڤید سیلڤەرمان» سەرۆکی کۆمەڵەی بێباوەڕەکانی ئەمریکی لە دیبەیتێکدا بەئاشکرا وتی: «هەموو بەها ڕەوشتییەکان ڕێژەیین و هیچ ڕەوشتێکی ڕەها بوونی نییە!» پێیان وت: کەواتە لەسەر ئەو بنەمایە سزادانی منداڵ و خواردنیان بۆ نموونە هەڵە نییە بەڕەهایی، بەڵکوو بە لای کەسێکی دیاریکراو هەڵەیە، وایە؟! سلیڤەر دانی بەمەدانا.

بۆیە تێڕوانینی ناباوەڕی بۆ دەستدرێژی سێکسی و سێکس لەگەڵ ئاژەڵاندا یان لەگەڵ منداڵاندا یان لەباربردن و لەنێوبردنی کەمئەندامەکان و خواردنی گۆشتی منداڵ ئاساییە. هەموو ئەمانە شتی ڕێژەیین و کەس ناتوانێت بەڕەهایی بڵێت خراپن یان باشن، بەڵکوو بەپێی کەس و بارودۆخ دەگۆڕێت.

زیندانی حوکم درا، سینگەر و جیف ماکماهان بەرگرییان لە ستوبڵفیلد کرد، سینگەر و ماکماهان هەر دووکیان ئەوە دەخەنە ڕوو کە کاتێك کەسێك نە توانایی هەیە و توانای ئیدراکی کەمە و ناتوانێت لە ڕازیبوون بگات، کاتێك دەستدرێژی دەکرێتە سەر ڕەنگە پێی خۆشبێت. بە لای سینگەرەوە دەستدرێژی سێکسی بۆ سەر خاوەن پێداویستی ئەقڵی و جەستەیی لە بنەڕەتدا بە دەستدرێژی دانانرێت، ئەگەر هاتوو ئەو خاوەن پێداویستییە لە چەمکی ڕازیبوون تێنەگات. (مرۆڤە بێویستەکان، ل ٤٣٩. ئاڤار قەرەداغی).

بۆیە دەبینین لە ناباوەڕیدا هەموو شتێك ئاساییە و هیچ سنوور و لەمپەر و بەربەستێك نییە لەبەردەم ناڕەوشتیبوون و خراپەکاریدا.

هەر بۆیە لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت: «خیانەتی زەوجی و خواردنی گۆشتی منداڵی دوژمنەکەت زۆر ئاساییە.»

هەروەها یەکێکی دیکە لە ڕێبەرانی ناباوەڕی کە «سام هاریس»ـە، دەڵێت: «زۆر ئاساییە ژن لەگەڵ هەر کەسێك ڕابوێرێت.»

ئەمانەش هەموویان لەبەرئەوەن کە ناباوەڕی پێناسەی بۆ چاکە و خراپە نییە، بەڵکوو دەڵێت چاکە ئەوەیە کە تۆ پێت چاکە یان زۆرینەی خەڵکی یان زانست، خراپە ئەوەیە کە تۆ پێت خراپە یان زۆرینە یان زانست، بەڵام بە ڕاستی ئەمە قسەیەکی زۆر زۆر بێ بنەمایە، چونکە ئەگەر تۆ بۆ خۆت بڕیار بدەی یان زۆرینە، ئەوە بەدڵنیاییەوە چیت پێخۆشە ئەوە دەکەی بەبێ گوێدانە بەرانبەر و کۆمەڵگە و هیچ یاسا و ڕێسایەکی ئاسمانی و زەمینی، هەروەها دەرگایەکی زۆر فرەوانی ئەنانییەت، خۆپەرستی، ئارەزووپەرستی و ماڵوێرانی تاك و کۆمەڵگە و دەوڵەت و... هتد، لێ دەکەوێتەوە.

هەر ئەم فیکرەشە کە وای لە مرۆڤ و سیاسەتی ئێستای جیهان کردووە کە هیچ سنوورێك نەهێڵنەوە و هەموو سنوورەکان ببەزێنن و ئەو هەموو کاولکاریی و ماڵوێرانییە تووشی مرۆڤ و مرۆڤایەتی و جیهان بکەن، ئەوە زۆرینەیە کە زۆر جار بڕیار لە داگیرکاری و وێرانکردنی ژێرخان و سەرخانی وڵاتانی بێدەسەڵات دەدەن و

وێرانیان دەکەن بەبێ هیچ بەزەیی و ڕەوشتێك، وە ئەگەر بشڵێت: لە زانست وەریدەگرین هەر بێ بنەمایە، چونکە یەکەمیان: زانست لە شتە نامادییەکان ناکۆڵێتەوە، بۆیە زۆر جار ناتوانێت بڕیار بدات، و دووەمیان: بەها ڕەوشتییەکانیش زۆربەیان مەعنەوی و نامادین، بۆ نموونە: ئەنانییەت و خۆپەرستی و درۆکرن و ئیرەیی و خیانەت. یان بۆ نموونە: کوشتنی کەسانی کەمئەندام کە بوونە ئەرك بەسەر کۆمەڵگەوە و ئیلحاد و زانست و ئەقڵیش ڕێی لەنێوبردنیان دەدەن، چونکە دەڵێن زەرەریان هەیە و بارن بۆ مرۆڤ، بەڵام ئایا ڕەوشتییە؟!

هەر بۆیە «ڕیچارد داوکینز» دەڵێت: «نە چاکە هەیە نە خراپە، بەڵکوو ئێمە هەموومان بۆ مۆسیقای (DNA) خەریکی سەماکردنین.»

ئەگەر دەشڵێن: ئەقڵ بڕیاردەرە، دیسانەوە زۆر بێ بنەمایە، چونکە ئەقڵ دەکەوێتە ژێر کاریگەری هەوا و ئارەزوو و بەرژەوەندی تاکەکەسی و خۆپەرستی و خۆسەپێنی، باشە ئەوەی ئەمریکا دەیکات بەرانبەر بە هەموو جیهان لەو هەموو قۆرخکارییە و داگیرکاری وماڵوێرانی و کاولکاری و ئەوەی نازییەکان کردیان بەرانبەر بە جوولەکەکان یان ئەوەی یەکێتی سۆڤیەت کردی بەرانبەر موسوڵمانان و غەیرە موسوڵمانان، ئەمە جگە لەو وەحشیگەرییەی کردیان لە شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی.

هەموو ئەمانە ڕوودەدەن کاتێك عەقڵی ئەوان بوونی هەبووە، بۆیە ناکرێت عەقڵ بنامەیەکی ئاقڵانە بێت بۆ ڕەوشتنامەیەکی یەکلاکەرەوە کە سەرجەم مرۆڤەکان لەسەری بڕۆن.

هەروەها لەڕوویێکی دیکەشەوە خۆ ئەگەر بشوترێت سەرچاوەکەی ئەقڵە، ئەوا دیسان خۆ بنەما ئەقڵییە نەگۆڕەکانیش هەر دەچنە نێو بنەما فیترییە مرۆییە خواکردییەکە، کەواتا مادده و سروشت ناتوانن بنەمای ئەقڵی و ڕەوشتییەکان داڕێژن و بیانچێنن و بیان گشتێنن؟

بۆچی ئیلحاد دژی ڕەوشتە؟!

بەکورتی، بۆچی ئیلحاد ڕەوشتی تێدا نییە؟![١]

---

(١) بۆ زانینی سەرچاوەی ئەو وتانەی کە هێنامانن بگەڕێنەوە بۆ (منتدی التوحید) بەتایبەت نووسەرێك بە ناوی: (محمد الباحث)، بە ناونیشانی (فضائح إلحادية وأخلاق داروينية إجرامية) واتا: (شورەییە ئیلحادییەکان و ڕەوشتە داروینییە تاوانبارەکان)، هەروەها کتێبی (شموع النهار وإطلال على الجدل الديني الإلحادي المعاصر في مسألة الوجود الإلهي) ی، دوکتۆر عبد الله العجيرى، لاپەڕە (٦٦) بەدواوە،

https://www.conservapedia.com/List_of_atheist_shooters_and_serial_killers

https://www.conservapedia.com/Atheistic_Sweden_and_rape

http://www.internationalskeptics.com/forums/show-

١- مرۆڤ لای ئەوان ماددەیەکی پیسە، وەك «ستیڤن هۆوكینگ» دەڵێت، یان چڵکێکی کیمیاییە، وەك ڕیچارد داوکینز دەڵێت.

٢- مرۆڤ بەشێکە لە سروشت و بە بازدانێکی جینی هەڕەمەکی گەیشتووە بەو حاڵەی ئێستای، ئەوە ئەوەیە وای لێکردووە بە هەندێ شت بڵێت: چاك و بە هەندێکی دیکەش بڵێت: خراپ، بەڵام دەکرێت وا نەبێت.

٣- ڕەوشت هەر هەمووی ڕێژەییە و ڕەوشتی ڕەهامان نییە، واتا هیچ شتێك نییە بەڕەهایی بوترێ باشە یان خراپە.

٤- خاوەنی نییە، وەك باوەڕدار کە هەردەم هەستبکات خاوەنی هەیە و چاوی لێیەتی و چاودێری دەکات.

٥- بڕوای بە زیندووبوونەوە نییە، بۆیە ئەوەی پێی دەکرێت و حەزی لێیەتی دەیکات، هەر چەند خراپ و ناڕەوشتیش بێت. هەر بۆیە فەیلەسووف و دەروونزانی ڕووسی «دۆستۆیڤسکی» دەڵێت: «ئەگەر خودا نەبێت، هیچ شتێك قەدەغە نییە.»

---

thread.php
https://www.youtube.com/watch?v=rlH33btuhdM
https://youtu.be/5a_sZgZCTX0
/http://www.mrctv.org
http://m.youtube.com/watch?v=VZJ3tEGc2BM
http://m.youtube.com/watch?v=8IOL12MvXXQ

٦- مرۆڤ لە چوارچێوەی ئایینی ڕاست و پەیامی خوداییدا نییە، تاکوو چاکە و خراپەی بۆ دیاری بکات و پێوەی پەیوەست بێت، بەمەش هیچ قەید و بەند و بەستنەوەیەك مرۆڤ ناگرێتەوە و مرۆڤ بە هیچ ڕەوشتنامەیەکەوە پابەند نییە، بەڵکوو هەموو ئەوەی هەیە حەز و ویستەکانییەتی و ئەوان ڕێگای بۆ دیاری دەکەن.

٧- لێرەوە مرۆڤ دەبێتە هەبوویەکی لە ڕادەبەدەر دڕندە، چونکە دڕندەکان دڕەندەن، بەڵام عەقڵ و توانا جەستەییەکانیان زۆر سنووردارە و ناتوانن وەك مرۆڤ کاری دڕندانە بکەن، بەڵام کاتێك مرۆڤ لە مرۆڤبوون کەوت و حەزە ئاژەڵییەکان بەسەریدا زاڵ بوون، ئەوە سەیر دڕندەیەك دەردەچێت.

بۆیە یان ئەوەتا تاکی بێباوەڕ دەڵێت: «چاکە و خراپە و ڕەوشتی و ناڕەوشتی بوونی نییە»، کە بینیمان ئەم ڕایە چەند دژی ئەقڵ و فیترەت و زانست و مرۆڤ و مرۆڤایەتییە.

یانیش دەڵێت: «باش و خراپ هەیە و ڕەوشت بوونێکی بابەتی و ڕەهای هەیە»، ئەو کات تووشی تێکەوتنێکی خراپی دژ بە ئایدیاکەی دەبێتەوە، ئەویش وەڵامی ئەو پرسیارەیە کە ئاخۆ کێ وات لێدەکات کە پابەند بی بەو ڕەوشتانەوە؟! چونکە ئەو کات ڕەوشت دەبێتە شتێکی سەلمێنراو و بابەتی و دەرەکی و سەربەخۆ، خۆ ئەگەر بڕوایان بە ڕەوشتی باشیش هەبێت، ناتوانن دەریخەن، چونکە پاڵنەری خودا و چاودێری و لێپرسینەوەیان نییە، ئەگەر

شتێکیشیان پێ خراپ بێت هەر ناتوانن لێی بگەڕێنەوە، چونکە دووبارە هەوا و نەفس ئارەزوو لێیان ناگەڕێ، هەروەها هیچ ڕێگرییەکیش بوونی نییە وەك خودا و چاودێری خودایی و لێپرسینەوە و زیندووبوونەوە.(١)

باوەڕداران هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی دەبێت شوێنکەوتەی ڕەوشت بن، بۆیەش سەرچاوە جیاوازەکانی ڕەوشت بەکاردەهێن کە دەگەڕێتەوە بۆ باوەڕی باوەڕدارەکە، بەڵام ئەم کۆدەنگییەی باوەڕداران بۆ پیادەکردنی ڕەوشت بە مانای خودی پیادەکردنەکە نایەت، بەڵکوو بەشێکیش لە باوەڕداران پەیڕەوی حەز و پاڵنەرە شەڕانییەکەی ناخیان دەکەن، بەمەش لە کۆی گشتی مرۆڤایەتیدا، بە درێژایی مێژوو ملیۆنان خەڵك لە شەڕ و تێك هەڵچوونەکاندا کوژراون، کە یاسای بنەڕەتی بۆ ئەم کارە ئەوە بووە کێ دەسەڵات و هێز و قەڵا و چواردەور و تواناکانی قایمتر بوون، دەستیان درێژ کردووە بۆ چواردەور، بگرە لەمپەڕ بۆ ئەو پەڕی سەرزەویش بەگوێرەی تواناکانیان هێرشیان کردووە.

داوکینز لە (God Delusion)دا دەڵێت: «جەنگ و وێرانکارییە گەورەکان لەسەر دەستی ئایینەکان ڕوویداوە، باشترین چارەسەریش ئەوەیە کە مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی گشتی واز لە ئایین و بیروباوەڕ بهێنێت»، بەڵام داوکینز لە بەرنامەیەکی

---

(١) - پاکانەی هەبوون- موحەممەد صاڵح – چاپی یەکەمی ٢٠٢٠

تەلەفیزیۆنیدا کە پرسیاری لێدەکەن دەربارەی ئەو جەنگ و کوشتارەی کە ستالین و ناباوەڕانی دیکەی جیهانی دروستیان کرد، ناتوانێت هیچ وەڵامێك بداتەوە، تەنها دەڵێت: «ستالین کەسێکی مەی خۆر بوو، بۆیە تووشی ئەو هەڵە گەورانە بووە!!»

قسەیەکی بەهێزی سام هاریس هەیە کە ڕوونکردنەوەیەکی باشی بیروباوەڕی ئیلحادییە بەرانبەر باوەڕداران و دەڵێت: «هەندێك باوەڕ زۆر مەترسیدارە، بۆیە ئەگەر خاوەنی ئەو باوەڕانە بکوژرێن و لەنێو ببرێن ئەوا کارێکی ڕەوشتییە.»[١]

بۆیە گەواهی ناباوەڕان بۆ ئەو کوشتارەی باوەڕداران کردوویانە بەهۆی باوەڕەکەیانەوە و باوەڕی ناباوەڕان بۆ لەنێوبردنی خاوەنی هەندێك لە باوەڕەکان! ئاڵۆزی دروست دەکات ئەگەر لە بەرانبەر کردەوە کوشتاریەکەی ناباوەڕاندا هەڵنەسەنگێنرێت، ئەمەش ڕەواج دان نییە بە هەر جۆرە کوشتنێك کە ڕەنگە لەنێو مرۆڤایەتیدا لەسەر دەسەڵات و باوەڕ ئەنجام بدرێت، بەڵام پاکانەیەکی ڕەوایە بۆ تێگەیشتن لەو بانگەشەیەی ناباوەڕان و باوەڕدارانیش دەربارەی ڕەوشتنامە و ئاشتی و ئازادی بەرزیان کردۆتەوە.

---

(١) - M. Pava، Jewish Ethics as Dialogue: Using Spiritual Language to Re-Imagine a Better World، لە ساڵی ٢٠٠٩ لە Springer بڵاوکراوەتەوە، لاپەڕە ١١٨

نموونە ناباوەڕییەکان کارەسات سازێنن و کۆمەڵکوژی گەورە و سامناکیان ئەنجامداوە، وەك: کۆمەڵکوژیەکانی ستالین و ماو سیتۆن کە ملیۆنان کەس لەسەر دەستی ناباوەڕییەکەی ئەوان کوژراون، جێی سەرنجە کە قوربانییەکان لە مێژوودا ئەو کاتانە زیاتر و کارەسات ئامێز و دڵڕەقانەتر بوون کە ئاتیستەکان ڕابەر و سەرکردەبوون.[١]

بۆیە لێکۆڵەران پێیان وایە کە پەیوەندییەکی توند لەنێوان تاوانکارییەکان و ناباوەڕیدا هەیە، بۆیەش نووسەری ئەمریکی «دینیش د سەوزا»[٢] دەنووسێت: «مرۆڤی ناباوەڕ لەو شوێنەوە تووشی تاوانکاری دەبێت کە پێی وایە داهێنەری ڕەوشتەکان خۆیەتی نەوەك خودا، بە بەکارهێنانی تەکنەلۆجیا و زانست خەڵکی لە خودا ڕادەکەن، لێرەشدا بەهەشتی عەلمانییەتیان لەسەر زەویدا دروست کردووە، ئەگەر کەسانێکیش (وەك جوولەکەکان) کە گەلێکی کۆنی سەر زەوین بوونیان هەبوو، دەبێت لەنێو ببرێن!! بۆ ڕازاندنەوەی بەهەشتە دروستکراوەکە، هەر ئەوەش بەرهەمی دەستی ستەمکاری ناباوەڕانە، هەرکەسیش ئیعتیزاریان بۆ بهێنێتەوە ئامادەیان دەکات بۆ کوشتوبڕی زیاتر، کە هەموویان

---

(١) - لە پەرتووکی (Morality Without God?) لە نوسینی (Walter Sinnott-Armstrong) لە ساڵی ٢٠٠٩ لە (Oxford University Press) بڵاوکراوەتەوە، لاپەڕە ٢٨

(٢) - (dinesh d'souza) نوسەری ئەمەریکی بەڕەگەز هیندی (١٩٦١)

جەخت لەسەر قسەکەی «فیودور دوستویفسکی» دەکەن کە دەڵێت: ئەگەر خودایەك بوونی نەبێت، هەرچی دەکەی بیکە و ئازادیت.»

لەم چوارچێوەیەشدا مامۆستای پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی زانکۆی کیلی بەریتانی «ناڤید شەیك» (Naveed S Sheikh)، توێژینەوەیەکی کرد بە ناونیشانێکی سەرنجڕاکێش بە ناوی «ژمارەی کوژراوان»، تیایدا باسی هەموو ئەو جەنگانە دەکات کە لە سەردەمە جیاوازەکاندا ڕوویانداوە لەسەر دەستی دەوڵەت و بیروباوەڕە جیاوازەکان، لەنێو توێژینەوەکەی ئەودا ئەو جەنگانە هەژماردەکرێن کە ژمارەی کوژراوان لە ١٠ هەزار زیاتربن، لە سەرەتای بەرواری زایینییەوە هەتاکو ساڵی ٢٠٠٨ لە سەرجەم شارستانییەتە جۆراوجۆرەکاندا.

ناڤید سەرجەم ئایین و ژیارییە جۆراوجۆرەکانی کرد بە ٧ بەشی سەرەکییەوە کە لە ماوەی ٢٠٠٨ ساڵدا ٢٧٦ ڕووداوی جۆراوجۆر ڕوویداوە، کە ئەنجامەکە بەم شێوەیە بوو[١]:

لەسەر دەستی ئایینی مەسیحی زیاترین کەس کوژراوە لەسەر زەویدا، لە دوای ئایینی مەسیحیش شارستانییەتی ناباوەڕان دێت کە زیاد لە ١٠٠ ملیۆن کەس لەسەر دەستیان کوژراوە، هەر

---

(١) - https://www.aljazeera.net/،
الالحاد والعنف.. کیف صنع ملحدون اهم مجازر العالم وحروب؟ ٢٠١٨.

توێژینەوەکە ئاماژە بە ئەوەش دەکات کە کۆی گشتی کوژراوان لە ژێر دەستی فەرمانڕەوایەتی ئیلحاددا دەگاتە ١٥٠ ملیۆن کەس.

شارستانییەتەکان	کوژراو ٪
مەسیحی	٪٣٠,٧٣
مەسیحی	٪١٥,١٩
بێباوەڕان	٪٢١,٦٤
سین	٪١٨,٦٤
بدائی (Primitive)	٪٧,٨٧
ئیسلام	٪٥,٥٢
بوزی	٪٠,٤١

ئەمەش لەگەڵ ئەو پڕوپاگەندە ساختەیە یەك ناگرێتەوە کە دەڵێن: «ناباوەڕی و سەلامەتی، یان ئاشتی و ناباوەڕی»، بۆیە مێژوو و ئێستاش پێمان دەڵێن ئیلحاد بێتاوان نییە!!

ئەم دڵڕەقییە ڕەنگە لەوەوە سەرچاوە بگرێت کە ناباوەڕان تێڕوانینێکی ڕوونیان بۆ ڕەوشت نییە، پێیان وا نییە یاسا ڕەوشتییەکان و ڕەوشتنامەکان بەهایەکیان هەبێت، بەڵکوو لە ئاستی بەرزی ناباوەڕیدا هەموو ڕەوشت بەستراوەتەوە بە کلتوورەوە کە ئەوەی لای من ڕەوشتە لای ئەو ڕەوشت نییە، ئەوەشی لێرە باشە لەوانەیە لە شوێنێکی دیکە خراپ بێت! ئیتر بەهایەك نامێنێتەوە بۆ ڕەوشت

و دەكرێ هەموو كارەكانمان باش و خراپ بن لە یەك كاتدا و بەپێی شوێن بگۆڕێت.

ئەمەش بەوە پشتی ئەستوورە كە ناباوەڕی پێودانگی نییە تا لەسەری بڕوات، تەنها حەزەكان ڕەوشتن، ئەگەر پێویستیان بە تێركردنی حەزەكانیان بوو، ئەوە دەتوانن هەرچی بۆیان كرا بیكەن وەك خۆیان دەڵێن.

سێ تێڕوانینی گرنگ لای ناباوەڕان بۆ ڕەوشت هەیە، كە (Expressivism) و (Error Theory) و (Realism)ن و ماناكانیان بەم شێوەیەیە[1]:-

Expressivism تیۆری دەربڕین: بەها ڕەوشتییەكان هیچ مەرجێكی ڕاستیبوونیان تێدا نییە و دادگایی ڕەوشتی هیچ بەهایەكی ڕاستی هەڵناگرێت، (ئەمەش واتا: هەر تاكێك ئازادە لە پیادەكردنی كارە ڕەوشتییەكانی و نابێت دادگایی بكرێت لەسەر دەستدرێژییە ڕەوشتییەكانی)، یەكێك لە پەرەپێدەرانی ئەم تێڕوانینە فەیلەسووفی ماددیگەرایی ئەلفرەید ئەیەرە (Alfrid j. Ayer).

Error theoryتیۆری هەڵە: كە پێی وایە لێكدانەوە و تێڕوانینە ڕەوشتییەكان هیچی ڕاست نییە و هەڵەی خەیاڵ سەرچاوەكەیەتی.

---

(١) - (Moral Error Theory) لە نووسینی (Wouter Floris Kalf) كە لە لاپەڕە ١٧٧و ١٧٨ی ساڵی ٢٠١٨ لە چاپخانەی (Springer) لە چاپدراوە.

moral realism تیۆری ڕیالیزم (واقع): که پێی وایه چەسپاوی بوونی نییه و دەکرێ هەموو بەهایەکی ڕەوشتی ڕاست بێ یان هەڵە (واتا: بەپێی شوێن و کات دەگۆڕێت).

ئیلحـــاد و ئامـانج

ئامانج و مەبەست لە ژیاندا بوونی نییه له ئیلحاددا، چونکه بێخاوەن و بەرنامه و پەڕاوی ئەخلاقی و ئایینی، له ئیلحاددا ئەخلاق مامەڵەیەکی نالۆجیکی نادروستی لەگەڵ دەکرێت، بەو پێیەی له زیهن و جیهانبینییاندا ڕۆژی دوایی و زیندووبوونەوە و لێپرسینەوە بوونی نییه و مردن کۆتایی ڕێگاکەیه و بوونێکی دیکەت نییه.

به پێچەوانەی باوەڕدارانەوە که لایان مردن به مانای نەمان نایەت و تەنها گواستنەوەی مرۆڤەکانه له قۆناغێکی کاتییەوە بۆ قۆناغی کۆتایی و هەمیشەیی.

بەڵام له لای ناباوەڕان ئامانج و مەبەست بوونی نییه، چۆن ژیان دەبەی بەڕێوه بیبه، وەك هەر دروستکراوێکی دیکه له گەردووندا، وەك حوشترێك یان گەردیلەیەك، وەك ڤایرۆسێك یان ڕەشەوڵاخێك و مشك و مار و مەگەزێك، چونکه سەرچاوەی هەموویان سروشت و ماددەیه و سروشت و ماددەش ئامانج و مەبەستییان نییه.

بۆیه (بێرتراند ڕاسل) جەخت لەسەر بیری بێ ئامانجی و نەبوونی مەبەست دەکاتەوە و دەڵێت: (ژیان بێ واتایه و هیچ حیکمەتێکی له پشتەوە نییه)، هەروەها مولحیده نوێیەکانیش وەکو

(ڕیچارد داوکینز) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: (ژیان بێ دیزایین و بێ ئامانجە، خاڵییە لە چاکە و خراپە، جگە لە گوێ نەدان بە ئازار هیچی دیکە بوونی نییە).

لە شوێنێکی دیکەدا (داوکینز) دەڵێت: (ئێمە ئامێرێکین لەلایەن (DNA)یەوە دروستکراوین، ئامانجیشمان کۆپیکردنەوەی زیاتری هەمان (DNA)یەکەیە).

هەروەها دەڵێت: (پرسیاری ئەوەی بۆچی ئێمە لێرەین، پرسیارێکی پووچ و بێمانایە، چونکە هیچ مەبەستێك لە دروستکردنی مرۆڤدا نییە، هەر وەکو پرسیاری دروستبوونی شاخەکان وایە).

هەروەها فەیلەسووفی مولحید (کوینتن سمیث) دەڵێت: (ئێمە لە هیچەوە هاتووین، بەبێ هیچ، لەپێناو هیچ).

هەر بۆیەشە ڕێژەی خۆ کوشتن لەنێو ئەم جۆرە کەسانە زۆر زۆرە، چونکە ئەمانە ئەوە تێڕوانینیانە بۆ ژیان، کەسێکیش وا بیر بکاتەوە زۆر لای ئاساییە خۆی بکوژێ، چونکە پێی وایە بوون و نەبوونی یەکسانە، بۆیە دەبینین کاتێك لە مردن نزیك دەبنەوە گوزارشت لە نائامانجداری و نەبوونی مەبەست دەکەنەوە و بەئەسەفەوە گوزارشت لەو بێئامانجییە دەکەن.

بەپێی ڕاپرسی و سەرژمێرییەکی ڕێکخراوی گالوپ بۆ ساڵی (٢٠٠٥ - ٢٠٠٦)، ئەو وڵاتانەی ڕێژەی ئاییندای تیایانا بەرزە ڕێژەی خۆکوشتن تیایاندا نزمە، ئەوانەشی ڕێژەی ئاییندای تیایانا

نزمە ڕێژەی خۆکوشتن بەرزە. بۆ نموونە ئیستۆنیا کە لەنێو ئەو ٦٧ وڵاتەی ڕاپرسییەکەیان لەسەر کراوە بێدینترینە، لەگەڵ ئەوەشا ڕێژەی خۆکوشتن لێی زۆر بەرزە. یابان و ڕووسیاش بە هەمان شێوە.

بۆیە (ڤۆڵتێر) هاواری دەکرد: (چ سەرەنجامێکی خراپە، لە نەبوونی و بێئامانجی و عەدەمدا فەنا ببم).

هەروەها فەیلەسووف تۆماس کارلایك (Thomas Carlile)، دەیگوت: من تەنیا مرۆڤێکی پیری بێتوانام کە خەریکم لە سەرەنجامێکی نادیار نزیك دەبمەوە.[١]

وەك ڕزگاربوونیش زانای لاهوتی قەشە (ئۆگستین) و زانا و فیزیایی و پیاوی ئایینی فەڕەنسی پاسکاڵ وەسفی چارەسەرەکەیان کردووە کاتێك گوتوویانە: (تەنیا لەگەڵ خودا لە ئارامیداین)[٢].

---

(١) Thomas Carlile فەیلەسووف و مێژوونووسی بەناوبانگی سکۆتلەندی (١٧٩٥ - ١٨٨١).

(٢) بۆ سەرچاوەی ئەو وتانە بگەڕێوە بۆ کتێبی ئیلحاد گرفتێکی دەروونییە، دەروونناسی ئیلحاد، أ.د. عمرو شریف، وەرگێڕانی، مزەفەر عەوڵا قەسرێ، لاپەڕە (١٨٣).

ئیلحـــاد و هـــیوا

هەرکەس بیەوێت ئیلحاد وەك خۆی پیشان بدات ئەوا سادە و ساکار ئەوە دەزانێت و بۆی ڕوون دەبێتەوە کە ئیلحاد وا لە مرۆڤ دەکات بێهیوا و ڕەشبین بێت بەرانبەر هەموو کایە جیاوازەکانی ژیان، چونکە ئەو هیوای تەنیا لەسەر چەند ساتێك و کاتێك هەڵچنیوە و بیر لە شتێکی دیکە ناکاتەوە و بڕوای بە دواڕۆژ و زیندووبوونەوە نییە، تۆزێك ناخۆشی تووش ببێ بەرگە ناگرێ و بێئومێد و هیوا دەبێ لە ژیاندا، بەڵام کەسی باوەڕدار هەر چەند تووشی ناخۆشی و نەخۆشی ببێ هیوا و ئومێدی زۆر هەیە بە خودا و دواڕۆژ و قەرەبووی قیامەت، بە ئومێدەوە لە ژیان دەڕوانێ و بێهیوا نابێ لە ژیان و خودا و دواڕۆژ.

بۆیە فەیلەسووفی ئەڵمانی مولحید (نیچە) دەڵێت: (ژیان هەمووی وێنەیەکە لە بەدبەختی و موعانات و ناخۆشی و ماڵوێرانی).

هەروەها دەڵێت: (من باش دەزانم بۆیەش مرۆڤ پێدەکەنێ لەنێو هەموو زیندەوەراندا، چونکە هەر ئەوە ناخۆشی و بەدبەختی دەچێژێ و بۆیە ناچار بووە لای خۆیەوە پێکەنین دابهێنێ تاوەکو دڵی خۆی خۆش کات).

کەواتا ئەو ئەوەندە بە بێهیوایی و بێئومێدی لە دنیا دەڕوانێ هەتا گەیشتووە بەوە کە بڵێت: پێکەنینیش دەستکردی مرۆڤە و لە ناچاری دایهێناوە.

هەروەها فەیلەسووفی ئینگلیزی (هربرت سینسر) کۆتایی کتێبەکەی (المبادئی الأولی) بە ڕستەیەك دێنێ و دەڵێت: ژیان پڕوپووچ و بێمانایە و شایەنی مانەوە نییە.

هەروەها فەیلەسووفی مولحید (شۆپنهاوەر) پێی وایە خۆشییەکانی دنیا هەموویان پڕوپووچن و دنیا بە هەموویەوە کە هەوڵی بۆ دەدرێ فاشیل و بێهوودەیە و جێی هیوا و ئومێد نییە.

هەروەها فەیلەسووفی مولحید (سارتەر) پێیوایە بوون هەمووی لە چوارچێوەی قەلەق و ئازار و نەهامەتی و ناخۆشی و ماندوویی و بێهوودەیی و بێهیوایی و بێئەمەلیدا دەسووڕێتەوە.

خۆشەویستان بینیتان چۆن ئیلحاد مرۆڤ سووك و بێئامانج و بێهیوا و بێئومێد دەکات، یەکسانی دەکات بە حەیوانێکی بێئامانج و بێهیوا.

بەڵام لە لایەنی باوەڕدا مرۆڤ ئامانجدارە و بەهیوا و بەئەمەل و بەڕێز و خۆشبەخت و گەشبینە.[١]

---

(١) بۆ ئەم وتانە بگەڕێوە بۆ (کواشف زیوف فی المذاهب الفکریة المعاصرة) عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني (٥٥٩-٥٦٢).

وەسوەسەی ئیمانی و عەقیدەیی و فکری

چەندان کەس پێیان وتووم: توخوا بەفریامان وەرە، ئیمانمان لەدەستدا! بڕوامان بە خوا نەما! هی وا هەبووە وتوویەتی: خۆم دەکوژم، با ڕزگارم بێت لەم گێژاوە! هی وا هەبووە وەسوەسەکەی گەیشتووە بە ڕادەیەك کەوتۆتە گومان لە بوونی خۆشی نەك هەر لەبوونی خودا!

وەسوەسەی عەقیدەیی: کۆمەڵە بیرۆکەیەکە لەناکاو تووشی مرۆڤ دەبێت و بەسەریدا زاڵ دەبێت، بێ ئەوەی خۆی بیەوێت و بەرەو ڕووی چوو بێت، وا لە مرۆڤەکە دەکات هەست بکات بێ باوەڕبووە، یان تووشی کوفر و شیرك بووە، یان... هیتر. وەسوەسەی عەقیدەیی هەر لەگەڵ مرۆڤدا بوونی هەبووە و شتێکی زۆر بێزارکەرە، هەندێك جار وا لەو کەسەکە دەکات پەنا بۆ خۆکوشتن ببات!

لە نموونەی ئەمەدا پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (يَأْتي الشَّيْطانُ أحَدَكُمْ فَيَقُولَ: مَن خَلَقَ كَذا وكَذا؟ حتَّى يَقُولَ له: مَن خَلَقَ رَبَّكَ؟ فإذا بَلَغَ ذلكَ، فَلْيَسْتَعِذْ باللَّهِ ولْيَنْتَهِ)[1]. واتە: (شەیتان دێت

---

(١) أخرجه البخاري (٣٢٧٦)، ومسلم (١٣٤) واللفظ له.

بۆلای یەکێك لە ئێوەوە و دەڵێت: کێ ئەمە و ئەمەی دروستکرد؟ هەتا دەڕوات و دەگاتە خوای گەورە و دەڵێت: ئەی کێ خودای دروست کرد؟ هەر یەکێك لە ئێوە گەیشت بەم پرسیارە با خۆی پەنا بدات بە خوای گەوە و واز لەو فکر و پرسیارە بهێنێت).

پێغەمبەر (ﷺ) دوو چارەسەری بۆ داناوە: خۆپەنادان بەخودا و کۆتایی هێنان بە وەسوەسە و پرسیارە نا عەقڵانی و نا مەعقولەکە. خوای گەورەش دەفەرمووێت: (وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)[١]. واتە: (ئەگەر وەسوەسەیەکت لەلایەن شەیتانەوە بۆ پێشهات و ویستی لە خشتەت بەرێت و تووشی هەڵەت بکات، جا ئەوە تۆ پەنا بگرە بە خوا و پشت بەو ببەستە، چونکە بەڕاستی ئەو زاتە بیسەر و زانایە)، بەشبەحاڵی خۆم چەندان کەس پێیان وتووم: توخوا بەفریامان وەرە، ئیمانمان لەدەستدا! هی وا هەبووە وتوویەتی: خۆم دەکوژم، با ڕزگارم بێت لەم گێژاوە! هی وا هەبووە وەسوەسەکەی گەیشتووە بە ڕادەیەك کەوتۆتە گومان لە بوونی خۆشی، نەك هەر لەبوونی خودا!

جیاوازی نێوان گومان و وەسوەسە

زۆر گرینگە جیاوازی بکرێت لە نێوان گومان و وەسوەسە دا، چونکە ئەگەر لێك جیانەکرێنەوە دوایی چاریش ناکرێت. گومان لە شتێکی تایبەت دەکرێت، بۆ نموونە: گومانی لە خودا

---

(١) [الاعراف: ٢٠٠]

هەیە، یان پێغەمبەرایەتی پێغەمبەران، یان زیندووبوونەوە، یان... هیتر، گومان پێویستی بە وەڵامی قەناعەت پێکەر هەیە و کەسی گومانکەر کەسێکی سرووشتییە و هەرکاتێك وەڵامەکەی وەرگرت، تەواو تەواو قەناعەتی دێت و ئەو حاڵەتەی خۆی جێدێڵێت.

بەڵام وەسوەسە کۆمەڵە ئەفکارێکی سەرقاڵکەری بێزارکەرە، کە زاڵ دەبێت بەسەر کەسەکەدا، زۆر جاریش لەسەر شێوەی گومان و پرسیار خۆی دەردەخات، لە ڕووکەشدا وەك کەسی گومانکەر وایە، بەڵام لە ناوەڕۆك و حەقیقەتدا تەواو تەواو جیاوازە، چونکە کەسی وەسواس حاڵەکەی تەواو نابێت و ئەگەر وەڵامیشی بدەیەوە، هەر بەردەوامە لەسەر حاڵەتەکەی خۆیی و ناتوانێت تێی پەڕێنێت، چونکە وەك باسمانکرد بەسەریدا زاڵبووە و لە ویست و ئیرادەی ئەو دەرچووە.

کەواتە ئەو کەسەی گومانی هەیە بە وەڵام کۆتایی بە گومانەکەی دێت و دەبێتەوە کەسێکی ئاسایی، بەڵام کەسی وەسواس بە وەڵام کۆتایی بە حاڵەکەی نایەت، چونکە شتێکی لائیرادییە و بەسەریدا زاڵبووە، و لە بنەڕەتیشەوە حاڵەتەکەی لەسەر بنەمای پرسیار و زانست و گەڕان بەدوای حەقیقەتدا دروست نەبووە. زۆر بە ڕاشکاوی دەتوانین بڵێین کەسی وەسواس نەخۆشە و زۆرجار پێویستی بە پزیشکی دەروونی و چارەسەری دەروونی هەیە.

جۆرێکی تری وەسوەسەمان هەیە لە شێوەی هەست و شعور و شتێکی لەناکاو هاتوو، وەك ئەوەی کەسەکە هەر لە خۆیەوە

هەست دەکات جنێو بە خوا دەدات، یان کوفر دەکات، یان وێنای خوای بۆ دێت بە وێناکردنێکی نابووت و ناشیرین و نەگونجاو، یان وێنەی پێغەمبەرانی بۆ دێت بە شێوەیەکی ناشیرین یان... هتد.

لە بەرەنجامی ئەوەوە ئەم کەسە نەخۆشە وای لێدێت لە هەموو شتێك دەترسێت، هەرچی بۆنی ئەوەی لێبێت ناتوانێت لێی نزیك بکەوێتەوە، زۆرجار لە گەڕان بەدوای وەڵامەکانیشدا دەترسێت، یان دەترسێت دەست بۆ پەڕتووکێك ببات کە وەڵامی گومانی تێدایە، یان وروژاندنی گومان. ئەوەی زۆر سەیرە ئەوەیە زۆربەی زۆری ئەو کەسانەی تووشی ئەم نەخۆشی و وەسوەسانە دەبن، ئامادە نین واز لە عیبادەت و پەرستشەکانیان بێنن، کە ئەمە خۆی خاڵێکی زۆر ئەرێنییە، چونکە هەست دەکەن ئەم حاڵەتەیان دژی دڵ و دەروونیانە و شتێکە تووشی عەقڵ و فکریان بووە بێ ئەوەی بیانەوت. بۆیە ئەمە نەخۆشییە و لە پزیشکی دەروونیدا پێی دەوترێت: «وەسوەسەی زاڵبوو - الوسواس القهری - - OCD».

هۆکارەکانی وەسوەسەی عەقیدەیی و فکری:

ناتوانین بە دیاریکراوی هۆکارێکی دیاریکراو دیاری بکەین، هەرچەندە لە ڕووی پزیشکی دەروونییەوە زۆر شتیان دیاریکردووە، بۆ نموونە: کێشەی جینات، یان ویراسی، یان کێشەی عەسەبی، یان دەوترێت فشارێکی دەروونی لەناکاوە.

بەڵام بە کورتی دەتوانین بڵێین: زۆر کەس هەیە ئامادەیە بۆ ئەوەی تووشی ئەم هێرشە دەروونییە ببێتەوە، جا یان بەهۆی ئەم هۆکارانەوە یان بە هۆکارگەلی تر.

زۆرجار لە گومانێکەوە دەست پێدەکات، گوێی لە گومانێك بووە و تووشی ئەم وەسوەسەیە بووە، یان تووشی ڕووداوێك یان کارەساتێك بووە و لەوێوە تووشی بووە، یان تووشی زیانێك یان لەدەستدانی ئازیزێکی بووە و دواتر تووشی بووە. کە زۆرجاریش هەر لە خۆوە و بێ هیچ هۆکار و پێشەکییەك تووشی دەبێت.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا شەیتانی لەعین ڕۆڵێکی زۆری هەیە بۆ پەیداکردنی ئەم وەسوەسانە و بەردەوامی پێدانی. هەربۆیە قورئان و سووننە زۆر بەجوانی و ڕوونی باسی وەسوەسەیان کردووە و چارەسەرشیان بۆداناوە.زۆرجاریش ئەم جۆرە وەسوەسەیە لە دەستنوێژ و خۆشۆردنەوە دەستپێدەکات، ئەم کەسە تووشی وەسوەسە دەبێت لە دەستنوێژ یان خۆشۆردن یان... هیتر، دواتر سەر دەکێشێت بۆ وەسوەسەی فکری و عەقیدەیی و ئیمانی.

کات و تەمەنی دەستپێکردنی وەسوەسە:

وەسوەسەی عەقیدەیی تەمەن و کاتێکی دیاریکراوی نییە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لە تەمەنی نەوجەوانی (هەرزەکاری) و گەنجییەوە دەستپێدەکات، جاری وا هەیە ڕۆژێك دەخایەنێت، جاری واش هەیە مانگێك یان ساڵێك یان چەند ساڵێك دەخایەنێت،

زۆرجاریش دێت و دەڕوات، جار جار دێت و جار جار ون دەبێت، دواییش یان دەبێتە نەخۆشی دەروونی، یان لەناكاو كۆتایی دێت، زیاتر دەگەڕێتەوە سەر بەهێزی كەسەكان و خۆڕاگری و گوێ پێنەدانیان. ئەم جۆرە لە وەسوەیە ئاستێكی دیاریكراو ناناسێت، زۆرجار تووشی زانایەكی ئایینی دەبێت، یان قوڕئان خوێنێك، یان قوتابییەكی علومی شەرعی، یان دكتۆرێك یان فەیلەسوفێك یان... كەسیتر، ئەم جۆرە لە وەسوەسەیە زۆرجار لە نوێژدا یان لە كاتی قورئان خوێندا یان... كاتی تر تووشی دەبێت. وەسوەسەی عەقیدەیی لە قەلەق و هەستكردن بە كەموكوڕی دەروونی و... پەیدا دەبێت و بە گوێپێدان و گوێگرتن بۆ گومان و شوبهە و خوێندنەوەی گومان زیاد دەبێت.

ئایا كەسی وەسواس گوناهبار دەبێت؟

ئەوەی زۆر گرینگە بزانرێت ئەوەیە كە ئەم وەسوەسەیە هیچ گوناهبارییەكی تێدا نییە و كەسەكە پێی گوناهبار نابێت[١]، چونكە زۆرجار كەسەكە هەست بە گوناهـ دەكات و پێیوایە تاوانێكی گەورەی كردووە، بەتایبەت لەو جۆرەی كە لە دەوونییەوە بەبێ ویستی خۆی جنێو بە خوا دەدات یان وێنای دەكات بە وێنایەكی دزێو و نابووت و ناشیرین.

---

(١) (صحيح ابن حبان: ١٤٦).

وەسوەسە لە ناو هاوەڵانی پێغەمبەردا (ﷺ) هەبووە؟

بەڵێ هەبووە:

(إنَّا نَجدُ في أنْفُسنا ما يَسُرُّنا أنْ نتكَلَّمَ به، ولا أنَّ لنا ما طلَعَتْ عليه الشَّمسُ. قال: أوَجَدتُم ذلكَ؟ قالوا: نَعَمْ. قال: ذاك صَريحُ الإيمانِ)[1].

(جاءَ ناسٌ من أصْحاب النبيِّ صَلَّى اللَّهُ عليه وسلَّمَ، فَسَأَلُوهُ: إنَّا نَجدُ في أنْفُسنا ما يَتَعاظَمُ أحَدُنا أنْ يَتَكَلَّمَ به، قالَ: وقدْ وجَدْتُمُوهُ؟ قالوا: نَعَمْ، قالَ: ذاكَ صَريحُ الإيمانِ)[2]. واتە: (هەندێك لە هاوەڵانی پێغەمبەر (ﷺ) هاتن بۆلای پێغەمبەر (ﷺ) و پرسیاریان کرد: ئێمە شتی وا بەدەروونماندا دێت زۆر گەورە و کارەساتە و کەسمان ناتوانێت بیهێنێتە سەر زمانی، پێغەمبەریش (ﷺ) فەرمووی هەستتان بەمە کردووە؟ وتیان بەڵێ، فەرمووی: ئەوە ئیمانە و ئیمانێکی ڕاشکاوە و لە ئیمانەوەیە.)

سەیر بکەن پێغەمبەر (ﷺ) ئەم گومانە کوفریانەی بە ئیمانی ڕاشکاو ناساندووە، چونکە وایە کەسەکە ئەم شتەی بە دڵ و دەروونداا دێت، بەڵام زۆر پێی نامورتاحە و زۆری پێ ناخۆشە و

---

(١) أخرجه مسلم (١٣٢)، وأبو داود (٥١١١)، والنسائي في ((السنن الكبرى)) (١٠٥٠٠)، وأحمد (٩٦٩٤) واللفظ له.

(٢) رواه مسلم: ١٣٢.

لێی بێزاره و لێی ڕاده‌كات و ئومێد ده‌كات تێی په‌ڕێنێت، كه‌واته دیاره كه‌سه‌كه ئیماندارە. ئه‌وه‌ی زۆر سه‌یره پێغه‌مبه‌ر (ﷺ) له‌و سه‌رده‌مه‌دا پێش زانستی پزیشكی ده‌روونی كه‌وتووه و ئه‌م جۆره له وه‌سوه‌سه‌یه‌ی به وه‌هم و شتێكی هیچ داناوه!

كه‌واته وه‌سوه‌سه‌ی عه‌قیده‌یی و زاڵ هه‌رچۆنێك بێت هه‌ر وه‌همه و شتێكی هیچه.

وه‌سواس پاداشت وه‌رده‌گرێت له‌سه‌ر ئارامگری و ناڕه‌حه‌تییه‌كه‌ی؟

به‌ڵێ، كه‌سی وه‌سواس پاداشت وه‌رده‌گرێت له‌سه‌ر ئارامگری و ناڕه‌حه‌تییه‌كه‌ی، چونكه جۆرێكه له تاقیكردنه‌وه و به‌ڵا و ناخۆشی و نه‌خۆشی، وه‌ك پێغه‌مبه‌ر (ﷺ) ده‌فه‌رموویت: (ما يُصيبُ المُسْلمَ، من نَصَب ولَا وصَب، ولَا هَمٍّ ولَا حُزْن ولَا أذًى ولَا غَمٍّ، حتَّى الشَّوْكَةِ يُشَاكُهَا، إلَّا كَفَّرَ اللَّهُ بهَا من خَطَايَاهُ)[١].

هه‌روه‌ها فه‌رموویه‌تی: (ما من مُصيبَةٍ تُصيبُ المُسْلِمَ إلَّا كَفَّرَ اللَّهُ بها عنْه، حتَّى الشَّوْكَةِ يُشاكُها)[٢]. وه فه‌رموویه‌تی: (ما يزالُ البلاءُ بالمؤمن والمؤمنةِ في نفسِه وولدِه ومالِه حتَّى يلقَى اللهَ تعالَى وما عليه خطَيئةٌ)[٣].

---

(١) أخرجه البخاري (٥٦٤٢) واللفظ له، ومسلم (٢٥٧٣).

(٢) أخرجه البخاري (٥٦٤٠)، ومسلم (٢٥٧٢).

(٣) أخرجه الترمذي (٢٣٩٩) واللفظ له، وأحمد (٧٨٥٩).

هەروەها (ما من مُسْلم يُصيبُهُ أذًى؛ مَرَضٌ فَما سِواهُ، إلَّا حَطَّ اللَّهُ له سَيِّئاتِهِ، كما تَحُطُّ الشَّجَرَةُ ورَقَها)[1].

هەموو ئەم فەرموودانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی موسڵمان لەسەر ئازار و بەڵا و تاقیکردنەوە و ناخۆشی و نەخۆشی پاداشت وەردەگرێت، هەتا ئەگەر ئازار و ناخۆشییەکە چقڵێك بێت کە لەپێی ڕادەچێت، جا چجای ئەوەی مرۆڤ تووشی ئەم نەخۆشییە دەروونییە سەختە ببێت و بەردەوام ئازاری بدات. کەواتە ئەم جۆرە نەخۆشییە هەم پاداشتی لەسەر وەردەگیرێت، هەمیش دەرگایەکە بەرەو یەقین و دڵخۆشی، چونکە ئەم مرۆڤە دوای ئەم نەخۆشییە تام لە دین و ئیمان دەکات، وەك ئەو کەسەی خواردنێکیان لێ قەدەغە کردووە و پاشان کە ڕێی پێدەدەن و دەیخوات زۆر تامی لێدەکات[2].

جۆرەکانی وەسواس:

١. هەیە ئاشکرای ناکات و لە دەروون و فکری خۆیدا دەیهێنێت و دەیبات.

٢. هەیە ئاشکرای دەکات و دەچێتە لای کەسێك.

٣. هەیە وەسوەسەکەی هەندەکییە (جزئی)یە، بۆ نموونە: تەنها لە خودا یان لە زیندووبوونەوە وەسوەسەی بۆ دێت.

---

(١) أخرجه البخاري (٥٦٦٠)، ومسلم (٢٥٧١).

(٢) محاضرة: أسرع علاج لوسواس العقيدة. د. هيثم طلعت.

٤. هەیە وەسوەسەکەی گشتی و گشتگیرە (کلی)یە، واتە: وەسوەسەی بۆ دێت لە بارەی هەموو شتێکەوە، واتە لە خودی خۆشی، بڕوای بە بوونی خۆشی نامێنێت، یان لێی دەکەوێتە گومانەوە.

چارەسەکانی وەسوەسەی عەقیدەیی و فکری:

١. خۆپاراستن لە گومان و گوێ بۆ گرتنی و خوێندنەوەی، بەتایبەت پێش ئەوەی مەناعە و بەرگری ئیمانی و فکری و عەقیدەیی پەیدا کردبێت، واتە نابێت نە گوێی بۆ بگرێت، نە بیخوێنێتەوە، نە لەگەڵ ئەو کەسانەشدا هەستێت و دانیشێت کە ئەم گومانانە دەوروژێنن.

٢. خۆسەرقاڵکردن و نەهێشتنی کاتی بەتاڵ و فەڕاغ لە ژیاندا، بەتایبەت خۆسەرقاڵکردن بە کار و پیشە و بەدەستهێنانی زانست و...هیتر، بەشێوەیەك کەسەکە کەمترین کاتی فەڕاغی هەبێت و مەجالی ئەوەی نەمێنێت بیر لەم وەسوەسانە بکاتەوە.

٣. لەخۆگەورەنەکردن و نەترسان لێی، نابێت وەسوەسەکان لەخۆی گەورە بکات، یان لێیان بترسێت، چونکە ئەگەری هەیە بەسەریدا زاڵ بین.

٤. سەردانیکردنی کەسی شارەزا و لێهاتوو لە بواری گومان و وەڵامی گومانەکاندا.

٥. سەردانیکردنی پزیشکی دەروونی لە کاتی هەستکردن بەوەی کە بەرەو نەخۆشی دەروونی دەڕوات، چونکە ئەم بابەتە بەشێکی

پەیوەندی بە پزیشكی دەروونی هەیە و عیلاج و حەب و چاسەری خۆشی هەیە.

٦. هاوڕێی باش و چاك.

٧. دوعا و عیبادەت و پەرستش و قورئان خوێندن و... هیتر.

٨. وازنەهێنان لە عیبادەت و پەرستش و بەردەوام بوون لەسەریان.

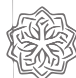
٩. گوێ پێنەدان و وازهێنان و دووركەوتنەوە و بیرلێنەكردنەوە.

لەكۆتـــاییدا:

١. ئەگەر تووشی ئەم نەخۆشییە بووی خەم مەخۆ و گوێی پێمەدە و خۆت سەرقاڵ بكە و دڵنیابە پاداشتی لەسەر وەردەگریت.

٢. نەكەی تەسلیمی ببی و چۆك دابدەیی و بڕوخێی، چونكە دڵنیابە كاتێكی كەمە و كۆتایی دێت.

٣. ئەم تاقیكردنەوەیە بە نیعمەتێك بزانە بۆ زیاتر لەخوا نزیك بوونەوە و تامكردن لە ئیمان و عیبادەت، هەروەها زیاتر بەهێزبوونی عەقیدە و ئیمان بە خوادا و هەموو بنەماكانی ئیمان.

چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ گومانە هزرییەکاندا

بنەماکانی چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ گومانە هزرییەکاندا سێ جۆرن:

١. چەند بنەمایەك بۆ خۆپارێزی لە گومانەکان.

٢. چەند بنەمایەك بۆ مامەڵەکردن لەگەڵیاندا.

٣. چەند بنەمایەك بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵیاندا.

جۆری یەکەم: چەند بنەمایەك بۆ خۆپارێزی لە گومانەکان:

١. بەهێزکردنی بیروباوەڕ و فیکر بە بەڵگەی ئەقڵی و لۆجیکی.

٢. دروستکردنی ئەقڵی ڕەخنەگرانە.

٣. شارەزایی باش لە زانستە ئیسلامی و شەرعییەکان.

٤. سپاردنی بابەتەکان و گومانەکان بە کەسانی پسپۆڕ و دوورکەوتنەوەی کەسانی ناپسپۆڕ.

٥. شارەزابوون لە بەهەڵەبردنی لۆجیکی (المغالطة المنطقية).

٦. خوێندنەوە و بەدواداچوون بۆ وەڵامی گومانەکان لە کتێب و سەرچاوە بەهێز و باوەڕپێکراوەکان.

٧. بەشداری کردن لە خول و... هتد، کە تایبەتن بە شیکردنەوەی ڕووحی ئیسلام و وەڵامدانەوەی گومانەکان.

٨. عیبادەت و پەرستش و پاڕانەوە و دوعا و پتەوکردنی پەیوەندی لەگەڵ خودای گەورەدا.

جۆری دووەم: چەند بنەمایەك بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ گومانەکاندا:

١. گەڕان و لێکۆڵینەوە و بەدواداچوون بۆ وەڵامی گومان و پرسیارەکان.

٢. بەکارهێنانی ئەقڵی ڕەخنەگرانە و تەسلیم نەبوون بۆ گومان و زانیاری و ڕەخنەکان.

٣. پرسیارکردن لە کەسانی پسپۆڕ و دانیشتن و گفتوگۆکردن لەگەڵیاندا.

٤. مامەڵەی جوان و مەقاسیدییانە لەگەڵ دەقەکاندا.

٥. گەڕانەوە و لاکردنەوە بە لای وەڵامە پێشووەکان لە هەمان بابەتدا.

٦. پەلەنەکردن و پشوودرێژی لەگەڵ وەڵامی گومانەکاندا.

٧. تەسلیم نەبوون بۆ وەسوەسە و گەڕان بەدوای چارەسەرەکانی.

جۆری سێیەم: چەند بنەمایەك بۆ گفتوگۆكردن لەگەڵ گومانەكاندا:

١. ئاگاداربوون و شارەزابوون لە بەهەڵەبردنە لۆجیكییەكان (المغالطات المنطقية).

٢. بەدواداچوون بۆ بیر و فیكر و مەزهەب و بەڵگەی كەسی گفتوگۆ لەگەڵكراو.

٢. بەدواداچوون بۆ ڕاستییەتی وتە و بەڵگە و... هتد، كەسی گفتوگۆ لەگەڵكراو، چونكە زۆر جار شتی وا دەڵێن ئەسڵ و ئەساسی نییە.

٣. دیاریكردنی بابەتی گفتوگۆ لەسەركراو و پەلنەهاویشتن بۆ بابەتی جیاواز جیاواز.

٤. ڕێككەوتن لەسەر بنەمایەكی هاوبەش لە كاتی گفتوگۆكردن.

٥. داواكردنی بەڵگە لێیان لە كاتی بانگەشەكانیاندا.

٦. نەوەستان لە سنووری بەرگریدا[١].

---

(١) سابغات، أحمد السيد، بەدەستكارییەوە.

هەندێ سەرچاوە بۆ شارەزابوون لە ئیلحـــاد

نووسراو و وەرگێردراوە کوردییەکان

١. خوڕافەی ئیلحاد - د. عمرو شریف.

٢. ئیلحاد گرفتێکی دەروونییە - د. عمرو شەریف.

٣. بوونەوەر چۆن بەدیهات ؟- د. عمرو شەریف.

٤. گەشتی عەقڵ - د. عمرو شەریف.

٥. ئیمان و ئیلحاد - م. علی باپیر.

٦. خوداناسی ئایین ئیمان - م. علی باپیر.

٧. دەبەرێك ڕاچوونی ئیسلام و ڕێچکان - م. علی باپیر.

٨. گەنج و ئیلحاد - م. ئیکرام کەریم.

٩. پرسیارە وجودییەکان - م. ئیکرام کەریم.

١٠. سەرابی ئیلحاد - م. أحمد ڕازی.

١١. بوونی خودا - د. یوسف قەرزاوی.

١٢. ئەی کێ خودای دروستکرد؟ - د. سامی عامری.

١٣. حەقیقەتی ئیلاهی - أندریاس تزورتزس.

١٤. دژە ئیلحاد - د. أحمد خیری العمری.

١٥. ئیلحاد بوونیادنانی کۆمەڵگەیەکی ون- کۆمەڵێك نوسەر.

١٦. کتێبەکانی مامۆستا مەلا موحممەدی مەلا صالحی شارەزوری، بە تایبەت تەرازووەکان.

١٧. هەموو کتێبەکانی دوکتۆر موستەفا مەحمود، بەتایبەت ئێستا سیلسەلەیەکی وەرگێڕدراراوە و بە یەکەوە دەفرۆشرێ.

١٨. سەرابستانی بیردۆزی پەرەسەندن - کۆسار ڕەئوف مەعروف.

١٩. پەیامەکانی نوور - مامۆستا سعید نورسی.

٢٠. گەڕی گەردوون، دوکتۆر محمد باسل الطائی.

٢١. وەهمی ئیلحادی زانستی، دوکتۆر محمد باسل الطائی.

٢٢. پاکانەی هەبوون- موحەممەد صاڵح- ئاستانە.

زۆرێك لە ڕۆمانەکانی ناوەندی ئارا، کە لە تورکییەوە وەریانگێڕاون، بەتایبەت ئەوانەی بۆ منداڵان و هەرزەکارانن.

وە هەروەها چەند مەرکەزێکمان هەیە کە زیاتر کار لەسەر ئیلحاد دەکەن، لە تیلیگرام کەناڵیان هەیە و زۆرێك لە کتێبەکانیان بە pdf داناون، سوودێکی زۆریان لێ دەبینرێت، لەوانە:

١- مرکز براهین.

٢- مرکز دلائل.

٣- مرکز تکوین.

٤- مركز التأصيل.

٥- مركز الفتح.

٦- مركز منتدى التوحيد.

سەرچاوە عەرەبییەکان

١- براهين وجود الله - د. سامي عامري.

٢- براهين النبوة - د. سامي عامري.

٣- مشكلة الشر ووجود الله - د. سامي عامري.

٤- لماذا يطلب الله من البشر عبادته - د. سامي عامري.

٥- فمن خلق الله - د. سامي عامري.

٦- سابغات - أحمد يوسف السيد.

٧- محاسن الإسلام - أحمد يوسف السيد.

٨- ظاهرة نقد الدين في الفكر الغربي الحديث - د. سلطان بن عبدالرحمن العميري.

٩- شموع النهار - د. عبدالله بن صالح العجيري.

١٠- الأدلة العقلية والنقلية على أصول الاعتقاد - د. سعود بن عبدالعزيز العريفي.

١١- اختراق عقل - د. أحمد إبرهيم.

١٢- فتح الملك الرحيم في درء الإلحاد وبيان الصراط المستقيم - هيثم سمير عبدالحميد.

١٣- موسوعة الرد على الملحدين العرب - هيثم طلعت.

١٤- موسوعة بيان الإسلام - مجموعة من المؤلفين، ئەم كتێبە ٢٠٠ زانا دایان ناوە و وەڵامی ١٢٠٠ گومانی جۆراو جۆریان داوەتەوە، ئێستا چەند بەرگێکی وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی، بەرنامە هەیە کە هەمووی بکرێ بە کوردی. موسوعة محاسن الإسلام ورد شبهات اللئام - أحمد بن سليمان بن أيوب وآخرون.

١٥- الجواب عن سؤال الشر - منتدى التوحيد.

١٦- الحكمة والتعليل في أفعال الله تعالى عند أهل السنة والجماعة، عرض ودراسة د. عبد الله بن ظافر بن عبد الله البكري الشهري.

١٧- شفاء العليل - ابن القيم الجوزي.

١٨- مفتاح دار السعادة - ابن القيم الجوزي.

١٩- المقصد الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى - أبي حامد الغزالي.

٢٠- موقف العقل والعلم والعالم من رب العالمين وعباده المرسلين - مصطفى صبري شيخ الإسلام للدولة العثمانية.

٢١- النبأ العظيم - محمد عبدالله دراز.

٢٢- مدخل إلى القرآن الكريم - محمد عبدالله دراز.

٢٣- فلسفة الأخلاق - محمد عبدالله دراز.

٢٤- إثبات نبوة النبي - أبو الحسن اليزيدي.

٢٥- مختصر تاريخ الحقيقة - د. محمد الروسي.

٢٦- الفيزيائيون والخالق - عماد علي هلال.

٢٧- نقد إشكالات هيوم على مفهوم المعجزة - رضا زيدان.

٢٨- الإلحاد الديني في مجتمعات المسلمين ومذاهبه المعاصرة - د. صابر عبدالرحمن طعيمة.

٢٩- الإلحاد بين قصورين حقيقة الإلحاد بين القصور العقلاني والقصور المعرفي - ترجمة وتعليق د. مؤمن الحسن، د. عبد الله الشهري.

٣٠- الإلحاد في الغرب - د. رمسيس عوض.

٣١- وهم الشيطان، الإلحاد ومزاعمه العلمية - د. ديفيد بيرلنسكي.

٣٢- معالجة لأبرز المقولات المؤسسة للانحراف الفكري المعاصر. عبدالله بن صالح العجيري - د.فهد بن صالح العجلان.

٣٣- عزيزي الملحد: أسئلة الملحدين أمام العقل والعلم - أ.د.محمد محمد داود.

٤٣- تفكيك شبهات الملحدين في اثبات نبوة رسول الله صلى الله عليه وسلم - محمد بن فوزي الغامدي.

٣٥- ٤٠ خطأ في نظرية التطور - د.هيثم طلعت.

٣٦- مناظرة الملحدين - د.هيثم طلعت.

٣٧- كيف تدعو ملحدا - بوذيا - هندوسيا - كتابيا إلى الإسلام (سؤال وجواب) - د.هيثم طلعت.

٣٨- حوار حقيقي مع متنصرة خفايا وأسرار - د.هيثم طلعت.

٣٩- كهنة الإلحاد الجديد. د.هيثم طلعت.

٤٠- تخلص من إلحادك. د.هيثم طلعت.

٤١- شفاء لما في الصدور (جرعات علمية وفكرية ومعرفية للملحدين والربوبيين والماديين والباحثين عن الحق. د.هيثم طلعت.

٤٢- إما الإيمان أو الفوضى. د.هيثم طلعت.

٤٣- الإجابة (القرآن وأسئلتك الوجودي. د.مهاب السعيد.

٤٤- إنك على الحق المبين رؤى تأصيلية في تفكيك ظاهرة الإلحاد. محسن حسين عبدالله العواجي.

٤٥- يهدي الله لنوره من يشاء. مجموعة مؤلفين.

٤٦- خلق آدم .. ونظرية التطور (سلالة من طين). د.محمد علي البار.

٤٧- الإسلام يتصدى للغرب الملحد - د.محمد نبيل النشواتي.

٤٨- ظاهرة الإلحاد في المجتمعات الإسلامية - ناصر بن سعيد بن سيف السيف.

٤٩- ميليشيا الإلحاد (مدخل لفهم الإلحاد الجديد) - عبدالله بن صالح العجيري.

٥٠- لا أعلم هويتي؟ «حوار بين متشكك ومتيقن - د.حسام الدين حامد.

٥١- الإلحاد (وثوقية التوهم وخواء العدم) - د.حسام الدين حامد.

٥٢- ثلاث رسائل في الإلحاد والعلم والإيمان - عبدالله بن سعيد الشهري.

٥٣- نقد العقل الملحد (كيف يستدل ؟ وبماذا يستدل ؟ ولماذا يلحد؟) - د. خالد كبير علال.

٥٤- أفي الله شك؟ بحث في علاقة العلم بالإيمان - د.حمد المرزوقي.

٥٥- الحجج العصماء في نقض نظرية داروين في النشوء والارتقاء

- ابن خليفة عليوي.

٥٦- سباق نحو الله - د. أحمد بن صالح الغيث.

٥٧- صلاة ملحد - محمد حامد.

٥٨- الإلحاد وأسبابه - الصفحة السوداء للكنيسة - د.زينب عبدالعزيز.

٥٩- أوهام الملحدين أوهى من بيت العنكبوت - شحاتة محمد صقر.

٦٠- فلسفة الشك أطروحات العقل الفينومينولوجي وشواهدها في الفكر العربي المعاصر - أ.د.محمد بن سعود البشر .

٦١- مجلة كشف الأقنعة (العدد الأول).

٦٢- سرنا في الأرض .. ونظرنا .. لنعرف .. كيف بدأ الخلق - د.عمرو شريف.

٦٣- الإلحاد وسائله، وخطره، وسبل مواجهته - د.صالح بن عبدالعزيز بن عثمان سندي.

٦٤- خطة معرفية للعمل في ملف الإلحاد - د.حسام الدين حامد.

٦٥- فتاة الشك - كتاب يحوي سلسلة مقالات تحكي قصة فتاة تعيش عالما سريا من الشكوك في دينها - د.خالد منصور الدريس.

٦٦- الحق .. هدية لكل باحث عن الحق - أ.طارق شهاب.

٦٧- وهكذا يقود العلم أشرس الملاحدة إلى الإيمان .. رحلة عقل - نسخة مصورة - د.عمرو شريف.

٦٨- لن تلحد - نسخة مصورة - أبو عبدالرحمن بن عقيل الظاهري.

٦٩- كيف تدعو ملحدا - مدحت بن الحسن آل فراج.

٧٠- بناء الكون ومصير الإنسان - نسخة مصورة. هشام طالب.

٧١- ردود علماء المسلمين على شبهات الملحدين والمستشرقين (٥٠٠ سؤال وجواب في الرد على أهل الكتاب) - محمد ياسين.

٧٢- حوار بين مدرس ملحد وتلميذ مسلم طالب علم. خديعة التطور (الانهيار العلمي لنظرية التطور وخلفياتها الأيديولوجية) - هارون يحيى.

٧٣- لماذا الإسلام؟ - أبو محمد مور كبي.

٧٤- حدد مسارك - أيمن بن بهاء الدين السراج.

٧٥- تهافت الفلاسفة - أبو حامد الغزالي.

٧٦- الإسلام يتصدى للغرب الملحد - د.محمد نبيل النشواتي.

٧٧- العقيدة الإسلامية في مواجهة التيارات الإلحادية - د.فرج الله عبدالباري.

٧٨- بغية المرتاد في الرد على المتفلسفة والقرامطة والباطنية أهل الإلحاد من القائلين بالحلول والاتحاد - شيخ الإسلام ابن تيمية.

٧٩- من تاريخ الإلحاد في الإسلام - د.عبدالرحمن بدوي.

٨٠- الإلحاد أسباب هذه الظاهرة وطرق علاجها - عبدالرحمن عبدالخالق.

٨١- جهود المفكرين المسلمين المحدثين في مقاومة التيار الإلحادي - د.محمود عبدالحكيم عثمان.

٨٢- الله كتاب في نشأة العقيدة الإلهية - عباس محمود العقاد.

٨٣- الأدلة المادية على وجود الله - محمد متولي الشعراوي.

٨٤- للكون إله - د.صبري الدمرداش.

٨٥- المخ : ذكر أم أنثى ؟! - د.عمرو شريف.

٨٦- الأدلة العقلية النقلية على أصول الاعتقاد - سعود بن عبدالعزيز العريفي.

٨٧- الشيخ مصطفى صبري وموقفه من الفكر الوافد - د.مفرح بن سليمان القوسي.

٨٨- الله يتجلى في عصر العلم - مجموعة من العلماء الأمريكيين.

٨٩- العلم يدعو للإيمان - كريسي موريسون.

٩٠- الله يتحدى الملحدين .. أدلة معاصرة لإثبات وجود الله - د.محمد شيخاني.

٩١- الفكر المعاصر في ضوء العقيدة الإسلامية - أ.د.يحيى هاشم فرغل.

٩٢- صراع مع الملاحدة حتى العظم - عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني.

٩٣- كواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة - عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني.

٩٤- الإسلام يتحدى - وحيد الدين خان.

٩٥- الدين في مواجهة العلم - وحيد الدين خان.

٩٦- الإلحاد وآثاره في الحياة الأوربية الحديثة - صالح إسحاق بامبا صالح.

٩٧- كيف بدأ الخلق - عيسى العرباوي.

٩٨- عقيدتنا في الخالق والنبوة والآخرة - عبد الله نعمة.

٩٩- قصة الإيمان بين العلم والفلسفة والقرآن - نديم الجسر.

١٠٠- النبأ العظيم - نظرات جديدة في القرآن - د.محمد عبدالله دراز.

١٠١- الدين بحوث ممهدة لدراسة تاريخ الأديان - د.محمد عبدالله دراز.

١٠٢- البراهين العقلية على وحدانية الرب ووجوه كماله - الشيخ عبدالرحمن السعدي.

١٠٣- الإلحاد : أسبابه، طبائعه، مفاسدة، أسباب ظهوره، علاجه - محمد الخضر حسين.

١٠٤- توفيق رب العباد في شرح كتاب تطهير الاعتقاد عن أدران الإلحاد للإمام الصنعاني عبدالعزيز الراجحي.

١٠٥- تلخيص كتاب : المعرفة في الإسلام مصادرها ومجالاتها للدكتور عبدالله القرني.

١٠٦- معنى الربوبية وأدلتها وأحكامها وإبطال الإلحاد فيها - محمد بن عبد الرحمن أبو سيف الجهني.

١٠٧- الأدلة على وجود الله تعالى - د.عمر بن سليمان الأشقر.

١٠٨- جنايات أرسطو في حق العقل و العلم - مظاهرها، آثارها، أسبابها - د. خالد كبير علال.

١٠٩- كيفية دعوة الملحدين إلى الله تعالى في ضوء الكتاب والسنة - د. سعيد بن علي بن وهف القحطاني.

١١٠- الإله الخالق ما بين تعظيم المسلمين وافتراءات النصارى والكاذبين، وإنكار الملحدين - محمد السيد محمد.

١١١- تحقيق فاضحة الملحدين وناصحة الموحدين للبخاري - محمد العوضي.

١١٢- عبدالله القصيمي .. وجهة نظر أخرى - سليمان بن صالح الخراشي.

١١٣- رحلة إلى باطن العقل .. بحث في الجدل المفتعل بين العقل والنقل - همام محمد الجرف.

١١٤- الفيزياء ووجود الخالق .. مناقشة عقلانية إسلامية لبعض الفيزيائيين والفلاسفة الغربيين - أ.د . جعفر شيخ إدريس.

١١٥- كواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة - عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني.

١١٦- الإرشاد إلى صحيح الاعتقاد والرد على أهل الشرك والإلحاد - الشيخ صالح بن فوزان الفوزان.

١١٧- درء تعارض العقل والنقل - شيخ الإسلام ابن تيمية.

١١٨- الرد على من عظم الفلاسفة الملاحدة - سمير بن خليل المالكي.

١١٩- قدم العالم و تسلسل الحوادث بين شيخ الإسلام ابن تيمية والفلاسفة - كاملة الكواري.

١٢٠- حركة العصر الجديد, د. فوز كردي.

١٢١- حركه العصر الجديد مفهومها ونشأتها وتطبيقاتها, هيفاء بنت ناصر الرشيد.

تێبینی: سەرچاوەکانی نووسینی ئەو کتێبە بریتییە لە زۆرێك لەو سەرچاوانەی لە سەرەوە نووسراون، بۆیە نەمویست دووبارە بیان نووسمەوە.

بەرهەمەکانی نووسەر

پەرتووکە چاپکراو و چاپنەکراوەکانی نووسەر

١. ئیسلام وەك خۆی

٢. ئیلحاد وەك خۆی

٣. هەستانەوەی ئوممەت

٤. نەخۆشییەکانی ئوممەت

٥. یاسا قورئانییەکان

٦. یاسا گەوهەریەکان لە فەرموودەکانی سەروەرمان.

٧. مانای ڕەوان بۆ واژەکانی قورئان

٨. ڕۆڵەی شیرینم

٩. پەڕەی گوڵ، وەڵامی گومانەکان لەسەر پرسەکانی ئافرەتان لە ئیسلامدا

١٠. فەلسەفە لەنێوان ئیسلام و خۆرئاوادا

١١. بوونی باڵا، ٣٠ بەڵگە لەسەر بوونی خودا

١٢. مەوسوعەی ڕۆشنبیری و فیکری ئیسلامی

١٣. ڕێبازە فەلسەفی و سیاسی و هزرییە هاوچەرخەکان
١٤. زانستی کەلام و گروپە کەلامییەکان
١٥. تێڕوانینە فکری و فەلسەفییەکان بەرامبەر خودا
١٦. ئیماننناسی
١٧. سیماکانی ئیسلام
١٨. الكافي في المنطق الإسلامي
١٩. الوجيز في شرح المقدمة الآجرومية
٢٠. تقريب المعاني في إيضاح وإعراب عوامل الجرجاني
٢١. لب العقيدة الإسلامية
٢٢. الكافي في شرح وإعراب عوامل البركوي
٢٣. تعلم النحو في خمسين يوما
٢٤. مختصر قواعد المقاصد
٢٥. المختصر الميسر في القواعد الفقهية
٢٦. مختصر الوجيز في أصول الفقه
٢٧. الشرح الجديد على متن البناء في علم الصرف
٢٨. الشرح الجديد على تصريف الزنجانی في علم الصرف
٢٩. الشرح الجديد على قطر الندى

٣٠. مختصر النحو الواضح

٣١. القياس بين علمي المنطق وأصول الفقه

٣٢. الإلحاد وجذوره الفلسفية

٣٣. المختصر الميسر في علم البلاغة. قسم البيان

٣٤. مدخل إلى الفكر المقاصدى ومقاصد الشريعة

٣٥. الشرح الجديد على متن إيساغوجى في علم المنطق

٣٦. القواعد الصرفية

٣٧. فقه الدعوة إلى الله

٣٨. الخلاصة في النحو

٣٩. الاستحسان وأثره على الفكر المقاصدي

٤٠. شرح العقيدة الطحاوية

لەگەڵ هەندێ پەرتووکی دیکە

ناوەڕۆك

بەناوی خوای گەورەی بەخشندەی میهرەبان ٥
ئیلحــاد (ناباوەڕی) ٦
پێناسەی ئیلحــاد (ناباوەڕی) (Atheism).................................. ٦
مـێژووی ئیلحــاد (ناباوەڕی) ١٠
هەڵوێستەكان بەرامبەر بوونی خودا ٢٢
خودایی (الألوهی) (Theism) ٢٣
ڕوبوبییەكان (الربوبیة) (Deism) ٢٣
جیاوازی ئولوهی و ڕوبوبی: ٢٤
بێباوەڕی (الالحاد) (Atheism).. ٢٥
نازانمگەرایی (اللاأدریة) (Agnosticism) ٢٦
شتگەرا (الشیئیة) (Ietsism).. ٢٧
بێموبالات و گرنگی نەدەر (اللااكتراثیة) (Apatheis) ٢٨
یەكێتی بوون، تاكانەیی بوون (وحدة الوجود) (pantheism)...... ٢٩
سۆفستائی (السوفسطائیة) (sophism) ٣٠
بنەما فیكرییەكانی ئیلحاد (ناباوەڕی)................................... ٣١
جۆرەكانی ئیلحاد (ناباوەڕی) (أنواع الإلحاد)........................... ٣٦
مێژووی بزووتنەوەی سەردەمی نوێ ٤٤
نابــــاوەڕی نــــوێ.. ٤٨

دوو جۆرە سەرەکیەکەی ئیلحادی ناو فەیلەسووفان ٦٥
یەکەم: ئیلحـــادی یەقینی ٦٥
بـــارۆن دی هۆلباخ (١٧٢٣ - ١٧٨٩ ز).................................٦٥
فـــیوربـــاخ (١٨٠٤ _ ١٨٧٢ ز) ٦٩
دووەم: ئیلحـــــادی گومانی...٧٥
دەیڤید هیۆمم (١٧١١ _ ١٧٧٦ ز).......................................٧٥
سپنســەر (١٨٢٠ _ ١٩٠٣ ز) ٨١
بەرتراند ڕاســل (١٨٧٢ _ ١٩٧٠ ز)......................................٨٣
ناباوەڕی (ئیلحاد) لە کوردستان...٨٩
هۆکار و ئامرازەکانی ناباوەڕی...٩٢
چارەسەرەکانی ئیلحاد ١٠١
ئامرازەکانی بڵاوکردنەوەی ئیلحاد.......................................١١١
زیان و شوێنەوارەکانی ناباوەڕی...١١٦
١- لەڕووی فیکری و ئەقڵییەوە: ١١٦
٢- لەڕووی ڕووحی و دەروونییەوە:..١١٨
٣- لە ڕووی ڕەوشت و بەهاکانەوە: ١١٨
٤- لە ڕووی تاك و کۆمەڵگەوە:...١١٩
٥- لە ڕووی سیاسی و حوکمڕانییەوە: ١٢٠
٦- لە ڕووی ئابووری و گوزەرانەوە: ١٢٢
سروشتی کەسانی ناباوەڕ...١٢٣
تایبەتمەندی کەسانی ناباوەڕی توندڕەو...................................١٢٦

نەخۆشی کەسی ناباوەڕ (The Atheist Syndrome) ١٣٠
ئیلحاد و زانست... ١٣٥
ئیلحاد و عەقڵ.. ١٣٥
ئیلحاد و زگماك ١٣٥
ئیلحاد و فەلسەفە.. ١٣٦
ئیلحـــاد و ڕەوشـــت... ١٣٧
بۆچی ئیلحاد دژی ڕەوشتە؟!.................................. ١٤٤
ئیلحـــاد و ئامـــانج ١٥٣
ئیلحـــاد و هـــــیوا ١٥٦
وەسوەسەی ئیمانی و عەقیدەیی و فکری................................ ١٥٨
جیاوازی نێوان گومان و وەسوەسە ١٥٩
هۆکارەکانی وەسوەسەی عەقیدەیی و فکری: ١٦١
کات و تەمەنی دەستپێکردنی وەسوەسە: ١٦٢
ئایا کەسی وەسواس گوناهبار دەبێت؟.................................. ١٦٣
وەسوەسە لە ناو هاوەڵانی پێغەمبەردا (ﷺ) هەبووە؟............. ١٦٤
وەسواس پاداشت وەردەگرێت لەسەر ئارامگری و ناڕەحەتییەکەی؟ ١٦٥
جۆرەکانی وەسواس: ١٦٦
چارەسەکانی وەسوەسەی عەقیدەیی و فکری:........................... ١٦٧
چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ گومانە هزرییەکاندا ١٦٩
جۆری یەکەم: چەند بنەمایەك بۆ خۆپارێزی لە گومانەکان: ١٦٩

جۆری دووەم: چەند بنەمایەك بۆ مامەڵەكردن لەگەڵ گومانەكاندا:.... ١٧٠
جۆری سێیەم: چەند بنەمایەك بۆ گفتوگۆكردن لەگەڵ گومانەكاندا:... ١٧١
هەندێ سەرچاوە بۆ شارەزابوون لە ئیلحـــاد ١٧٢
بەرهەمەكانی نووسەر ١٨٥